

Teljes

KERESZTÉNY MAGVETŐ

AZ UNITÁRIUS IRODALMI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

*Ad. Közel teljes tartalom
szeghátsz.*

TARTALOM:

	Lap
Dr. Gál Kelemen: A vallásos érzelmek fejlődése ...	1
Vári Albert: Istenországa és a keresztény egyházak	13
Varga Béla: Kereszténység és szocializmus ...	23
Csifó Salamon: Egyház és állam ...	33
Dr. Gál Kelemen: Brassai Sámuel ...	46
Pálffy Márton: Brassai, a magyar nyelv mestere ...	57
B. Gy.: Angol unitárius testvéreink újkorszaki kezdetén	72
Irodalom ...	75
Különfélék ...	79

LXI. ÉVF.

1929. JAN.—ÁPR.

1—2. FÜZET

„CORVIN” KÖNYVNYOMDA CLUJ—KOLOZSVÁR, STRADA N. IORGA No. 17. — TELEFON: 567.

KERESZTÉNY MAGVETŐ

megjelenik minden két hónapban egyszer, legkevesebb
3 ív tartalommal.

FŐMUNKATÁRSÁK:

BENCZÉDI PÁL, KAUNTNÉ ENGEL ELLA, KELEMEN
LAJOS, KERESZTESI DÉNES, KOVÁCS LAJOS,
LŐFI ÖDÖN, PÉTER LAJOS ÉS
DR. VARGA BÉLA.

A KERESZTÉNY MAGVETŐ a szabadelvű kereszténység szolgálatában áll. Célja: a tiszta keresztény theizmus magasztos eszméit a jelen kor különböző gondolatáramlatai közt fenntartani s emellett szolgálni azoknak az érdekeknek is, melyek az egyház s különösen az unitárius és más szabadelvű egyházak életére történelmi vagy gyakorlati szempontból vonatkoznak.

Evégre közöl hit, bölcséleti és történelmi tanulmányokat, értekezéseket, szépirodalmi munkákat s másnemű dolgozatokat s azonkívül az oktatás- és nevelésügynek is tért szentel; az egyházi és oktatásügyi nevezetesebb mozgalmakat figyelemmel kíséri.

A lap szellemi részét illető minden közlemény Vári Albert tanár címére küldendő. (Cluj-Kolozsvár, Unitárius Kollégium.)

Előfizetési ára egész évre: 300 lej. Pártoló-díj egész évre: 350 lej, mely összeg Hadházy Sándor egyházi pénztárnok, az U. I. T. pénztárnoka címére küldendő (Cluj—Kolozsvár, Unitárius Kollégium). Az Unitárius Irodalmi Társaság alapító tagjai félárban kapják a folyóiratot.

A vallásos érzélem fejlődése.

Erdélyi magyar gondolkodók vizsgálva az erdélyi szellem, az erdélyi lélek sajátos jellemző vonásait, megállapították, hogy Erdély magyarságának vallásos élete a háború után elmélyült, elevenebb, hatékonyabb, intenzívebb lett. Amennyire öröndetes ez a megállapítás, ha a tényleges helyzetet fedi, annyira aggodalmat keltőbb az, hogy a mai modern időkben vannak egész széles társadalmi rétegek, osztályok, melyek életüket Isten nélkül rendezik be s úgy alkotják meg világnézetüket, hogy abban a vallás, mint meghaladott álláspont, nem kap helyet, nem lesz életet formáló tényezővé. A háború befejezése után a vesztes országokban kiütött forradalmak ideológiája, az Oroszországban kialakult szovjet-gazdasági rend, a mai ipari munkásságnak a szociáldemokrata pártban egyesült tömege, — mely már számánál fogva is ragályoz, — nem ismeri el, nem fogadja be, nem ápolja a vallásnak azt a drága kincsét, mely az élet legtragikusabb katasztrófaiban is vigaszunk és menedékünk marad.

Vizsgáljuk meg tehát, vajjon igaz-e, helyes-e a vallás iránt ellenséges, vagy legalább is közönyös társadalmi osztályoknak a felfogása. Vajjon igaz-e, hogy a vallás nem eredetileg adott készség és hajlamosság, hanem az iskola, a tanítás és nevelés által belénk oltott tanítások összege és üledéke.

Előre bocsátom, hogy a vallást nem teológiai és történelmi, hanem kizárólag lélektani szempontból vizsgálom;*) tehát nem azokat a tételes tanokat és dogmákat, melyek az évszázados történelmi fejlődés folyamán formát nyertek s kialakulva megmaradtak és megkövesedtek, hanem azokat az érzéseket, melyeknek az eredete és bölcsője ott van valahol a lélek mélyén, a tudat alatti élet ösztönös adottságaiban s amelyek formát és kifejezést nyernek

*) Forrásaim: Kabisch: Wie lehren wir Religion és Spranger: Die Psychologie des Jugendalters.

a vallásos élményben. Ha a vallásos érzés eredetét keressük, a lélektan segítségével eljutunk a lelki élet elemzése rendjén annak egyik nyilvánulásához, az élményhez, mely tovább már nem elemezhető s amelyben lényegileg már benne vannak a vallásosság csirái. Kabisch, a mai valláspszichológusok legkiválóbbja, azt mondja, hogy a vallás az altudatban elpusztíthatatlan és kiírthatatlan s bármit mondjon az atheizmus, amely metafizikai elmékedéseken és ezekre épült rendszereken nyugszik, pszichológiai tény és tapasztalat, hogy a vallásos érzés ott van a lélek legmélyebb rétegében. Nincs igaza tehát Rousseau-nak, ki azt tanítja, hogy a vallást csak az iskola és a tanítás viszi bele a gyermek lelkébe s épen azért, hogy a gyermek befolyásolatlan és elfogulatlan vallás-választását biztosítsa, nem tanít neki vallási tanokat, hanem az eszét fejleszti, hogy majd mikor odaérik, maga választhasson magának vallást.

Kiindulási pontom tehát az, hogy a vallásos érzés csirája minden emberben születésétől fogva adva van. Azután azt fogom megvizsgálni, hogy ez az érzés a környezet hatása alatt miképen fejlődik a gyermek- és serdülőkorban.

A modern lélektani kutatás majdnem egyhangulag igazolta azt a tételt, hogy az egyén tudata alatt, valahol lent, az ösztönök világában, a lelki élet legsötétebb és leghomályosabb rétegében elpusztíthatatlanul és kiírthatatlanul él minden egyénben a vallás ő csirája, a vallásos érzés. Hogy ez a kiírthatatlanul élő vallásos érzés tartalmára és megnyilatkozási formáira nézve sokban eltér a szervezett egyházak tételes vallásától és dogmáitól, az meglehet, sőt bizonyos.

De ez a mi szempontunkból közönyös és nem érinti kiinduló tételünk érvényességét.

Kissé merész állítás ez ma, amikor szószékekről, felolvasó asztalok mellől minduntalan azt a panaszt halljuk, sőt magunk is látjuk, hogy terjed az atheizmus, hogy vannak széles néprétegek és egész társadalmi körök, amelyek életüket vallás nélkül rendezik be. Mégis állítani merem, hogy nincs e földön ember, kinek az élet legkomolyabb pillanataiban átélt élményeiben a vallásosság csirái adva ne lennének. Azonban minden vallás és vallásos világnézet s így a gyermeké is, *kétféle elemből* tevődik össze: egyik elem a gyöngeségnek, az erőtlenségnek, az ügyefogyottságnak ősi, eredeti érzése, mely a vallásos élménynek gyökere, tápláló melegágya. Ez a vallásnak velünk született, egyéni, szubjektív alkotó eleme. A másik: az a vallási környezet, amelybe az egyén beleszületik. Ez a

vallásnak az egyéntől független, külsőleg adott objektív eleme, amelynek a hatásától senki sem tud szabadulni, még a próféták, vallásalapítók és vallásreformálók sem. Hiszen Jézusnak, Mohamednek és Luthernek is volt a környezetüktől átvett, elsajátított, hogy úgy mondjam: rájuk ragadt vallásuk, mielőtt a saját magukét átérték. És említsem-e a mi Dávid Ferencünket, kinek vallási evolúciója iskolapélda lehet arra, hogyan hat a környezet vallása még a nagy szellemekre is. Adva van tehát egyfelől a *vallásos diszpozíció*, másfelől a *környezet*. Egyfelől a vallás született szubjektív eleme, másfelől a készen kapott vallásos hatások összege.

Meg kell most vizsgálnunk, hogy milyen a gyermek vallása, hogy azután azt vizsgálhassuk meg, hogy a gyermeknek ez az eredeti vallása a környezet hatása alatt hogyan fejlődik.

A vallásos érzés részben a *tapasztalat*, részben pedig a gyermeknél amugy is *rendkívül élénk fantázia* hatása alatt nő és fejlődik. Ismeretes, mindnyájan tapasztalhatjuk, hogy hatalmas, megrázó, félelmetes természeti tünetények minden tanítás és szuggerralás nélkül egész ösztönösen vallásos érzelmeket váltanak ki a gyermek lelkéből. Egy félelmetes vihar, mely fákat tördel ki, házakat rombol le, egy hatalmas jégeső, mely villámlás és mennydörgés közben lelkeket megdöbentő kopogással veri be ablakainkat, a haragvó Isten érzelmét kelti fel a gyermekben, épen úgy, mint a népnél is. Goethe megrázóan írja le, hogy miként érezte meg vele a haragvó Istent egy hatalmas jégverés, mialatt a cselédség imádkozva jajveszékelt. Az Isten a gyermek életébe a természeti jelenségek rettentő és ellenállhatatlan hatalmán át lép be, amely hatalom előtt mindenkinek, még a felnőtteknek és erőseknek is, sőt a gyermek előtt az erő igazi képviselőjének, az apának is, meg kell hajolnia.

A gyermek vallásának első, jellemző vonása az, hogy *egocentrikus*, azaz mindent magára vonatkoztat. A félelem és az önzés, a saját maga érdeke a döntő motivum. De nemcsak a természeti, hanem az *erkölcsi világ tapasztalati élményei* is forrása a gyermek vallásának. Minden gyermekben — nagy emberek életrajzirói egyhangúan tanúsítják — nagyon élénken él a bűn érzése. A hibás gyermek aggodalmában és félelmében, szíve gyorsabb lüktetésében, elpirulásában, lesütött szemében, akadozó beszédében, egész lénye szorongásában, a megbocsátásra bekövetkező nagy boldogságában, a megbánásban, a megjavulás ígérésében, mind e jelenségek szent törvényében közelebb és elnyomóbb hatással van Isten, mint a csillagos égben.

szünet
? — az
majj

A gyermekpszichológiai kutatás azt mutatja, hogy az erkölcsi ösztön eredeti, általános, a tapasztalatot megelőző, tehát empirikus okoktól független. Minden gyermek magától jó rá, hogy igazságtalan cselekedetek büntetést követelnek.

Második vonása tehát a gyermek vallásának, hogy *bizonyos kezdetleges morál is jelentkezik* benne, t. i. valami ösztönös hit a jóságban, szeretetben és igazságban s ennek folytán abban, hogy a jó jutalmat, a rossz büntetést érdemel.

Harmadik jellemző vonása, hogy *vallásos képzelei anthropomorfok*: az Istent, a jót és rosszat felnőtt ember képében képzeleli. Legkorábbi vallását az apának a jelleme s neki az apjához való viszonya színezi s határozza meg. Az apa hatalma nagy, korlátlan, ilyennek képzeleli el az Isten hatalmát is. Az ő Istene nem a tankönyv vértelen s logikai definitiókkal élettelenül nyomorított Istene, hanem az ó-testamentum hatalmas Istene, aki előtt még a hatalmas királyok és próféták is csak gyenge és erőtlenségek, az a heves és indulatos Isten, aki most haragszik, majd megbékül, most csapásokkal sújt, majd adakozó, törvényt szab az emberi nemre, mely alatt ez görnyedve szenved; aki alig teremti az életet, már a halált is küldi.

És végül a világ folyását *a gyermek csudákkal magyarázza*. Nála a csoda a történésnek egészen magától értetődő, természetes formája s nincs benne semmi képtelenség, mert ő előtte még ismeretlen az események és történések oki összefüggésének törvénye. Így aztán lélektanilag egészen érthető, hogy a gyermek teljesen biztos abban, hogy az Istent imádsággal a maga pártjára nyeri meg.

Körülbelül ezek a gyermekvallás legfeltűnőbb sajátosságai, amint a gyermekpszichológiai kutatások megállapítják s Kabisch összefoglalja és Spranger mély pszichológiai belátással teszi fel a kérdést, hogy vajjon a felnőtt és legmagasabb műveltségű emberek vallásos hite leglényegesebb vonásaiban nem ez-e?*) És Kabisch (id. m. 75. l.) szintén azt állapítja meg, hogy a gyengeség és erőtlenség érzéséből származó Isten-kép, az angyalok és ördögök, menyország és pokol képeitől gyakran életük végéig sem szabadulnak meg.

További kérdésünk már most az, hogy hogyan formálja, alakítja és változtatja át ezt az ősi-eredeti gyermekvallást a környezete?

Hogy a gyermek vallásos élete e hatások alatt alakul ki, az minden kétségen felül áll. Akár elfogadja e hatásokat, akár vissza-

---

*) Spranger Psychologie des Jugendlichen. 291. l.

utasítja, mindenképpen számolnia kell a környezetével s még a tagadás irányát is e hatások szabják meg. Tehát nem közönyös, sőt elhatározóan fontos, hogy milyen vallásos környezetben nő fel a gyermek: vajjon szabadelvű protestáns s ennél fogva mérsékelt vallási atmoszférájú, vagy élénkebb, fokozottabb légkörben, hogy rationalista vagy pietista körben, hogy atheista körben vagy a szekták kitörésre mindig kész légkörében él-e? Mert a gyermek természetétől távol áll ugyan a kétkedés, de jó egy kor, mikor az értelem megvilágosodik s a bírálat szava erőhöz jut. Különösen fontos itt a gyermek társainak a hatása. Egyetlen egy kétkedő kérdése egyik társának gyakran úgy vág bele a gyermek vallásos életébe, mint egy súlyos szikla egy vékony jégrétegre. És a gyermeket fölriasztja álmaiból s kizavarja abból a boldog naiv életből, melyet a fantázia szőtt körülötte. Igen, a felvilágosítás ragad és terjed, mint a betegség s egyszer csak eljő egy nap, mikor a gyermek felhagy az imádkozással. Szomorú, de igaz, hogy minden modern ember megszűnt egyszer imádkozni s annál szomorubb, ha ez azt jelenti, hogy az Isten halt meg a lélekben.

A gyermek lelki fejlődésében a vallásos érzés szempontjából rendkívül fontos a *serdülés kora*. Ez a 15—17 éves életkor. Ez az a kor, melyben a mi ifjúságunk a konfirmációra előkészül. Lélektani szempontból rendkívül szerencsésen választott életkor. Szerencsésen választott azért, mert a második, a lelki megszületés időpontjára esik, mikor az ifjú figyelme a világról magára tér, mikor saját lelkébe tekint s mindenütt problémák, rejtélyek meredeznek elé. Szerencsésen választott azért is, mert áldott hatások befogadására megnyílt a lélek, várja a termékenyítés pillanatait, sóvárogja a rááradó kérdések özönében a vezetést, a felvilágosítást, az irányítást. És szerencsésen választott azért is, mert ez az a kor, mikor a falusi ifjúság a lelki fejlődés legkritikusabb korszakában az iskola vezető, irányító, mérséklő és fegyelmező hatása alól kikerül.

Hát a gyermek eljut egyszer ebbe a serdülés korába.

Abból a szempontból, hogy hogyan hat a környezet a serdülő ifjú vallásos fejlődésére, a *környezetnek három típusát* különbözteti meg Spranger. Egyik a mi szabadelvű protestáns vallásos légkörünk, amely mérsékelt erejű s amelyet kissé bántó, de igaz jellemzéssel „*vasárnapi vallásosság*“-nak neveztek. Ez a közép helyet foglalja el a katolicizmus, a szekták, a pietista, methodista, anabaptista, nazarénus gyülekezetek elevenebb, fokozottabb vallásos légköre és a vallásilag közönyös, a kereszténységtől elhidegült materialista

gondolkodók légköre között. Spranger megkülönböztetése a mi vallási viszonyaink között is egészen helytálló.

Hogy fejlődik a serdülőkor vallásos érzése a mi egyházi közösségünkben, ebben a mérsékelt vallásos légkörben?

A serdülő ifjú ebben a mérsékelt vallásos légkörben a fejlődésnek három lépcsőjén halad át, addig, amíg a forrongás időszakán át a megnyugvás, a tisztulás, a lecsillapodás révébe ér. Első lépcső *az a kísérlet, hogy beleélje magát a történelmileg kifejtett, átvett, hagyományos vallási nézetekbe.* Ez kísérlet, amely csendben s oly gyorsan történik, hogy mások észre sem veszik. De sohasem hiányzik, még akkor sem, ha pusztán átmeneti stadium is. Egy sajátosan vallásos érdeklődés ébred lelkében, egészen önként, belülről, magától, mely arra vár, hogy a hagyományt a saját élményével töltsse ki. Előveszi a bibliát, ismeretes dolgokon új vonásokat fedez fel. Ezt az új élményt komolyan veszi. De nemsokára rádöbben a legfontosabb hagyományok ellenmondásaira: minden lapról az életnek egy-egy nagy talánya mered rá. Ez az a kor, melyben nálunk konfirmálnak. A vallásos fogékonyság szempontjából nagyon alkalmas időpont, de ép oly veszélyes is, mert tele van krízisekkel. Mert ha az előkészítés a teológia kopott fogalmaival történik és ha a szertartás külső parádéjává és ceremóniává lesz, akkor minden építő hatása elvész.

Erre az első korszakra ép oly szabályszerűen és kivétel nélkül következik a *hagyományokkal való szakítás kora*, a kételkedés, a tagadás. Ez kikerülhetetlen, mert minden nemzedék vallásilag is a maga életét éli, a maga nyelvét beszéli és mert minden egyén az Istent a maga módján keresi és éli meg. Ám ez a szakítás különböző formákban történhetik. A gyermeki korhoz legközelebb álló egyik esete az, *ha az Isten csodatevő hatalmában való hit megdől.* Minél mélyebben meg van győződve az ifjú Istenről s minél közelebb érzi magát hozzá, annál bizonyosabban várja és hiszi, hogy imájának lekönnyörgő ereje lesz. S ha ez az eredmény kimarad, az élet döntő fordulatánál végzetes krízis állhat be: nagy kiábrándulás, kinos üresség és kétségbeesés.

Hüvösebb és inkább értelmileg színezett természeteknél ez a válságos fordulat másképp foly le. Itt az *értelem, a gondolkodás, az igazságkeresés vágya ütközik meg* a csodákon, a halottak feltámasztásán és a feltámadáson s annál hevesebben, mennél erősebb a korszellemben a tudomány hatása. Az értelem hiába töri magát olyan problémákon, mint a szentháromság dogmája s fölényesen

és gyorsan elveti azt. Egy egész csomó vallásos meggyőződés haláláért vétkes a teremtés története. Bizonyítható-e Isten léte? Mehetett-e Emmausba a megfeszített és eltemetett Jézus? Hiteles történetek-e ezek vagy csak mithoszok, a felízgatott fantázia alkotásai?

Ime a hit és tudás ősi ellentéte, mely között az ifjú nem-sokáig hányódik és töpreng, hanem a kérdést a tudomány javára dönti el s ez a döntés a teológiát teszi gyanussá és annak rontja hitelét. Vagy pedig a kétféle érvényesség körét szétválasztja és a tudást rendeli a hit alá. Bármelyik megoldást választja, a keresésnek és küzködésnek hosszú útját járja meg, míg sikerül a vallást a saját meggyőződése előtt igazolni és megmenteni.

A szakítás harmadik formája *erkölcsi élményeken* épül. Megdöbbenő az a tapasztalat, hogy a világ élete az erkölcsi világrend eszményétől messze eltér. Hát lehet-e gondolni, hogy az igazságtalanságnak ezt a világát egy jó Isten teremtette? Miért engedi meg, ha jó, a rosszat? Miért boldogul e világban a gonosz és bűnös és miért szenved és vész el a jó, a tiszta?

A szakításnak mind a három formája elválaszt és elidegenít a környezet vallásától és most megindul egészen halkán és csendesen a vallásos fejlődés harmadik korszaka, melyben a második kételyeiből és viharából a saját, végleges állásfoglalása kezdetei bontakoznak ki. A fejlődés ritmusa és formái rendkívül sokfélék. Mégis három tipikus esetet különböztethetünk meg: egyik *átmenet a teljes vallási közönyösségbe*, másik *szakítás a történelmi kereszténységgel* s egész más jellegű egyéni, személyes vallásosság kifejlődése, harmadik *a kereszténység elfogadása*.

Az első nem mutat a lelki élet mélységére, de megnyugtató némileg az, hogy néha csak külszín, csak látszat, mert csak az halt meg, ami a vallás objektív eleme, a hagyomány. Különben mindahárom a fejlődés legfontosabb lépése, mert odavezet önmagunk megtalálásához és kialakulásához. Ami akkor előáll, az marad a későbbi élet egész szilárd vallási vagyónállagának és Spranger helyesnek tartja azt a hipotézist, hogy később abszolút új nem fejlődik s az egyén azzal marad, ami a 20-as évekig benne kialakult. Bármelyik formát veszi is fel a fejlődésnek ez utolsó korszaka, egy alapvonás jellemzi, az az élmény t. i., hogy ez az *én* igazságom. Most már többé nincs szó hagyományról, nincs szó kételyekről és keresésről. Most már egy néhány szilárd pont emelkedik ki: az *én* Istenem, az *én* Krisztusom. Itt megtalálta az ifjú a maga biztonságot és nyugalmat nyújtó középpontját.

Ha pedig a fejlődés útja a kereszténységhez vezet vissza, akkor az ifjú a bibliát „új szemekkel“ olvassa, a régi szimbolumokat a saját élményeivel tölti meg s a biblia szavai mögött az értelmet keresi. Most már sikerül az, amit az első korszakban hiába próbált meg.

Máskép foly a vallásos fejlődés olyan körökben, melyekben a vallásos élet a tudatnak s általában az egész kulturális felfogásnak előterében áll: *a fokozott, hatványozott vallási atmoszférában*. Általában mondhatjuk, hogy minden fokozott vallásos klíma a benne élő ifjút ugyanabba a fokozott érzelmi állapotba hozza. Ez a fokozódás előállhat az egyházakon belül is, de különösen gyakran a szektákban.

Az orthodoxiával szemben, amely az érinthetetlen dogmákhoz és a tradíciókhoz ragaszkodik, érthetően erős ellenállást fejt ki; hiszen a történelem előtte nem szent s ami már kialakult, az kevéssé talál az ő még hullámozó belső életéhez. Mert a tekintély biztonságot nyújt ugyan, de teret nem enged az érvényesülésre.

Különösen fokozott vallásos életet él *a pietista és methodista típus*. Ezt bizonyos önmegfigyelés és lélekelemzés jellemzi, ami pedig az ifjúkorhoz közelebb áll, mint az orthodoxia. Feltűnő, hogy a szektáknál gyakori *a hirtelen magáraeszmélés és megtérés*. James, Hall és Starbuck amerikai pszichológusok nyújtanak érdekes példákat Amerika vallásos életéből, hol nincs országos egyház, hanem a szekták virágoznak. A megtérést lelkiileg készítik elé: a félelem és más önző motívumok, altruista erkölcsi eszmények, lelkiismeretfurdalások, büntudat, vallási tanhoz való csatlakozás, példa és utánpótlás; ezek a magáraeszmélés fázisai. A megtérés után az újjászületés érzése és tudata ébred fel benne elevenen.

Hogy ezek a hirteleni, katasztrófális megtérések különösen a szektákban fordulnak elő s nem az egyházakban, annak csak részleges magyarázatául szolgál az, hogy az egyházak a nyugodt, mérsékelt vallásos fejlődést támogatják; a szektákban minden forróbb, buzgóbb, úgy, hogy a vallásos tüzhányó könnyebben kitörhet. Teljes magyarázatát azonban az adja, hogy ezek a hirtelen megtérések és kitörések általában az ifjú lelki kifejlődés formái, különben a szektákban sem lépnének fel, ha a lélek alkatában nem volnának adva alapjaik.

A kereszténységgel szemben közönyös, vagy ellenséges környezetben nemcsak az ú. n. felvilágosodott köröket értjük, hanem azt is, ahol *vallás nélkül* élnek az emberek. A vallástól legtávolabb

áll a naturalisztikus világfelfogás, az ú. n. materiálizmus, amely jelenthet elméletet és életfolytatást. Ha a gyakorlati életben nyilvánul, akkor érzéki gyönyöröket jelent. Mint elmélet, öröksége annak a felvilágosodásnak, amely Francia- és Angolországban pozitívizmussá fejlődött ki, melynek eszménye a tények és az oksági viszony ismerete. Ez a pozitívizmus az egész kulturális fejlődést a pozitív, gyakorlati tudományok haladásának szempontjából nézi s ennek eredménye az a felfogás, hogy a haladás a teológián és metafizikán keresztül a pozitív tapasztalati tudományokhoz vezet. Ez pedig a vallásra nézve azt jelenti, hogy az *meghaladott álláspont*.

Külön kell kiemelnünk az ipari proletáriátus világszemléletét, melyet különösen Németországban az utolsó félszázadban Marx tanításai határoznak meg. Ezt a világnézetet is a materializmus és pozitívizmus szellemi áramlatai hatják át s táplálja még egy népies anyagerőlmélet és a Darwin—Häckel-féle leszármazástan. Ez magyarázza a „tudományos“ szociálizmusba vetett hit erejét.

A természettudományos gondolkodás egész széles rétegek állásfoglalását határozza meg a vallással szemben — gyakran tudattalanul. Olyan ez, mint a levegő, melyet tudattalanul beszívunk. Az ipari munkás vallásnélküliségét jó részben a marxizmus idézi elé. „A vallás a gazdasági viszonyok kerekei alá került s azóta nem tud felállani.“

A fiatal proletár olyan szellemi környezetben nő fel, amely neki a vallás- és egyházellenes magatartást szuggerálja. Pedig meleg, vallásos élet kifejlődéséhez zavartalan csend és nyugalom kell, ami hiányzik annál az ifjúnál, kit az élet korán kilök a létért való harcba. „Hogy az Istent fiatal éveiben kereshesse és megtalálhassa, valamikor egyedül is kell lennie az istenével“ — mondja Spranger. A vallási élet elsatnyulásának hatmadik oka, hogy a proletár ifjú *ritkán kerül olyan életet ébresztő, sugalló személyek hatása alá*, akik szerető gondjukba fogadnák. Pedig a vallásos életet nem könyvek és tanítás keltik, hanem meleg és sugalló személyiségek, akik előtt az ifjú lelke önként kitérül. Ilyenek pedig ritkán kerülnek.

Jellemző, hogy minő nézetei vannak a nagyváros proletár ifjúságának a vallásról s a kereszténységről. Ez az ifjúság nézeteiben tökéletesen függ a tekintélyétől: nem, ő, hanem a proletár gondolkodik benne; jobban mondva: úgy gondolkodik, mint társadalmi osztálya, a proletárság. A keresztény vallás történelmi erejéből még csak a fontos szertartásokhoz ragaszkodik, minők: a keresztelés, bérnálás, konfirmáció, mennyegző, temetés. A keresz-

tény világnézetből? Valamely halvány kép maradt még meg benne Istenről, a világról és erkölcsi világrendről. Egyébként figyelme egészen elfordult a túlvilágról erre a világra. Prófétáit Darwinban, Häckelben és más pozitivistákban látja, istene a természet.

Az oka ennek a vigasztalan elfordulásnak? Az érzelmi élet szegénysége s az, hogy a proletár ifjú lelke egyedül, magára, árván maradt a világnézetre való törekvés harcában. Egy egyszerű lélek egyenes, közvetlen segítséget vár Istentől az ő bajában. Ez a várakozás lélektanilag igazi, mély vallásosság.

Spranger felteszi a kérdést: mi tehát a nagy városok ipari munkásságának a vallása? S azt feleli rá: ez a vallás az osztály- és az osztályharc tudata. Az a meggyőződés, hogy az osztályharc céljai értékek, igazi értékek, hogy azok nagyok és igazak, szintén evangélium s bármily különösen hangzik is, a marxizmus s általában a munkásosztály harci programja — vallás, mert az élet hite, a felszabadulás reménye van benne. Ha a vallást az alanyi élmény szempontjából, mint vallásosságot nézzük, akkor azt kell mondanunk, hogy minden vágy és sóvárgás egy jobb, emberhez méltóbb élet után, hogy utolsó értékek után való minden küzdés vallásos és így az ember egész szellemi fejlődés folyamata is az, mert nem egyéb, mint az isteninek a hatása és növekedése az ő lelkében. Igaz, hogy kevés ember nevezi ezt vallásnak, pedig bizonyos, hogy emberről csak úgy fejlődhetünk, ha az istenivel érintkezünk. Egyiket az ő lassú és csendes növekedésében, mint szelid melódia kíséri a vallás, a másikat katasztrófák és robbanások, istentagadások és bűnbánó megtérések, megvilágosodások és újjászületések között. De mindenkiben él, ha lelke mélyén homályosan elrejtve is, egy kép, egy eszmény, egy érték, amivé lenni szeretne s ez az isteni reflexe a lélekben.

Ezt a képet kell kialakulni segítenünk az ifjúság lelkében. A vallás — láttuk — két elemből áll: egyik az egyéni, subjektív, a vallásos érzélem, másik a tárgyi, objektív, a vallott tanok és tételek összege. Milyen viszony van e két elem között? A vallásos érzélem a forrás, a tantételek az a forma, melyekben a vallásos lélek hite kifejezést nyer. Ha nincsenek tételek, az a veszély áll elé, hogy a vallásos érzélem elfajul s a misticizmus különböző jelenségeiben nyer kifejezést. Ha nincs vallásos érzélem, a tételek megmerevednek s életet formáló tartalom nélküli vázakká, pusztá formákká silányodnak. Az érzélem örökké élő vizű forrás, a tanok csak az a meder, mely a forrás tartalmát felfogja. Ha a forrás el-

űgugul, kiszárad a meder. A forrás: az élet, a szüntelen hajtás és rűgyezés; a tanok: a formálás és alakulás elve. A vallásos érzelem a nempihenő, meg nem álló fejlődés és lehetőség melegágya, a tanok a megnyugvás, a stabilitás mozzanata. A vallásos érzelem a lélek tudat alatti rétegeből ösztönösen jő; a tanok a reflektáló értelem műve, mely az ősi, eredetileg adott s kiirthatatlanul élő tartalmat formába önti.

Mire tanít minket vallásunk történelme e két elem viszonya tekintetében? Nekem úgy tetszik, hogy mi a tanok és tételek kedveért elhanyagoltuk a vallás egyéni elemét, a vallásos érzelmet. A történelem folyamán annyiszor és oly sok ideig kellett tanaink helyességeért sikraszállnunk, annyiszor kellett létünk fentartása érdekében azokat védelmeznünk, hogy a harc hevében elfeledkeztünk a védelmezett értékek eredő forrásáról, az érzelem műveléséről. És tudjuk a történelemből, hogy ezért sokszor ért minket a rideg racionalizmus vádjá. Ezért sokszor kellett védekeznünk, de sohasem tudtuk elhárítani magunkról a vádat teljesen. Fennáll az ma is. De azzal a különbséggel, hogy eddig nem ismertük el a vád jogosságát és alaposságát. Ma azonban közöttünk is mind több és több azoknak a száma, kik vallásbölcséleti meggondolások és főképp az egyházi élet jelenségei megfigyelése alapján belátják, sőt nyilvánosan is elismerik, hogy ez a szemrehányás nem alaptalan.

Mi tehát a teendő? A való helyzet felismerése kötelességeket szab elénk. De a munka nehéz, mert tanítással meg nem oldható. És itt röviden utalok arra a nagy vitára, amely a háború előtti években a német liberális protestáns teológusok között lefolyt. A kérdés az volt: tanítható-e a vallás? Az öregek a kérdésre igennel, a modernek, az ifjak nemmel feleltek. Voltak közvetítők s ezek közé tartoznak Kabisch és Niebergall, akik azt mondják, hogy a vallás közvetlenül ugyan nem, de közvetve igenis tanítható. S e közvetítő közeg a fantázia, mely lehetővé teszi, hogy a vallást teremtő eseményeket és nagy személyiségek hatását átéljük. Ez más szavakkal azt teszi, hogy az érző lelket kell alkalmassá tenni arra, hogy vallásos érzelmek melegágya legyen. Az iskola tegye azt, amire képes, tanítsa a tanokat. Az érzelmet, az áhitatot felkelteni és ápolni nem az ő, hanem a templom és család kötelessége.

Nem akarom, nem is tudnám ezt a nagy és nehéz kérdést eldönteni. De az eddigiekből könnyen levonhatjuk azt a következtetést, hogy a vallás érzelmi eleme nálunk parlagon hever: műveletlenül áll régóta s most, mikor a bajt nemcsak felismertük, hanem

el is ismerjük, tennünk kell valamit, hogy a helyzet megjavuljon, hogy a vallásos indifferentizmus helyébe élő, eleven, buzgó vallásosság lépjen.

A vallásos környezet elhatározása fontos. Nem tudom elképzelni sem, hogy mély meghatottság nélkül nézzen a gyermek összekulcsolt kézzel az asztalra boruló imádkozó apjára. A környezet, a szülői ház, a község, az iskola meghatározóan foly be és hat rá. A hatás kevés ellenállásra talál és nagyon mélyre hat. Ezt a pszichológiai tényt könnyen fel lehet használni a korai vallásos nevelés mellett vagy ellen, aminthogy fel is használják a vallással ellenséges lábon álló társadalmi rétegek, s amint látjuk, nagy sikerrel. Mi azonban nem tudjuk felhasználni kellően a pszichológiailag adott pillanatot a vallásos érzelem felkeltésére és kimélyítésére. Mert bevégzettnek tekintjük munkánkat, ha a tanokat és tételeket átadtuk az ifjú nemzedéknek. Pedig a léleknek kellően felszántott s termékenyített talaja nélkül ezek a tanok csak váz, csak élettelen merev formák, melyekből nem tör elé az élet színe, melegsége és teremtő, lüktető ereje. Nagy hatású, meleg szívű, szuggeráló erejű nevelők személyi hatásain fordul meg a vallásos nevelés sorsa, nem a tanításon, a lélek nemes vonzalmán és melegségén, nem az értelem hideg élességén és fényén. Több melegséget és több érzelmet tehát vallásos nevelésünkbe!

Dr. Gál Kelemen.

Istenországa és a keresztény egyházak.

Istenországa gondolata még az őz perzsa vallásban megtalálható. Zoroaszter tanai szerint a világosság és sötétség: Ormuzd és Ahrimán harcban vannak egyik a másikkal. E harc az oka, hogy e világban fájdalom, jajj, szenvedés, bűn és halál létezik. Ezek a sötétség szellemének: Ahrimánnak tudhatók be. Azonban a végső győzelem kimenetele nem kétséges. A világosság szelleme: Ormuzd teljesen legyőzi a sötétség szellemét. Evvel a nagy diadallal megszűnik a szenvedés, a bűn és a halál. Véget ér a sötétség szellemének ármánykodása. Fény és boldogság derül a földre; a sötétség világossággá, a bűn tisztasággá lesz. Egy hid fogja összekötni az eget a földdel, az emberek egyszerre az égen és földön laknak örök ifjúságban. Ekkor köszönt be az a várva-várt élet, melyet méltán nevezhetünk Istenországnak.

Még jobban ki van fejtve ez a gondolat a zsidó vallásban. Itt a Jehova, bár az egész világ teremtője, de mégis elsősorban Izrael népének Istene. Annyira közel áll választott népéhez, hogy neki legfőbb ura, törvényadója és királya. Ha nem is közvetlenül, de most a papok, próféták, majd a királyok útján ő igazgatja és vezeti népe sorsát. Így alakult ki a zsidó nép gondolatvilágában egy eszményi teokrácia képe, amely szerint a nemzeti élet minden vonatkozásában a nagy, hatalmas és szent Jehova akaratának kell érvényesülnie. Ahol pedig ez érvényesül, ott nem lehet hanyatlás, bukás, szenvedés, bűn és bálványimádás, mert ezek ellenkeznek hatalmával és tökéletességével.

Azonban minél szebb és emelkedettebb volt az eszmény, annál kevésbé közelítette meg a valóság. Jehova imádása mellett kisebb-nagyobb mértékben elterjedt a bálványimádás. Ennek következménye lett a népnek elnyomása, az országnak ellenségektől való feldúlása, kizsákmányolása. Evvel együtt járt az összesnek és egyeseknek sok nélkülözése, szenvedése és kétségbeesése. Miképpen lehetett volna ezt a nyomorúságos állapotot összeegyeztetni avval az eszményi szép világgal, melyet a képzelet alkotott magának?

Vagy talán a Jáhvé hatalma csökkent s többé nincs ereje arra, hogy akarátát megvalósítsa e földön s választott népét boldogsághoz juttassa? Ezen föltevés ellen tiltakozott az a hit és bizalom, amellyel a többség ragaszkodott Urához és királyához. Minden nép elveszhet, de a Jehova választott népe meg nem semmisülhet — egész önkényt támadt a lelkekben ez a gondolat. Éppen ezért a jelen bajai, szenvedései csak átmenetileg sújtják. Amilyen bizonyos, hogy Jáhvé él, uralkodik és örökkévaló, olyan bizonyos, hogy népéről meg nem feledkezik. Ha még eddig nem is mutatta meg teljes mértékben nagy szeretetét, de eljön az idő, amikor, akik biznak benne, meglátják és áldani fogják szabadításának jobb kezét.

Igy festett az elcsigázott és szenvedő nép maga elébe egy szép jövőndőt, amelyben legyőzi ellenségeit, kivívja szabadságát. Országá határait messze kiterjeszti, különösen a fogság alatt és után a próféták nem győzik eléggé magasztalni az eljövendő boldogság örömeit és áldásait. A Jehova felemeli a Dávid leesett sátorát s megépíti repedezéseit, hogy legyen olyan, mint volt a régi időben. A foglyok hazajönnek s többé nem szakíttatnak ki az ő földükből. Fölépítik az elpusztult városokat, szőlőket plántálnak s kerteket csinálnak. A szántó az aratóval összetalálkozik s a hegyekből must csepeg. (Ámos IX. 8—15). De nemcsak Izrael, hanem a pogányok is megismerik Jehovát, mert az ő háza magasabb lesz minden más halomnál s ezért sok nép felmegyen a Jákob Istenének házába, hogy ott megtanulják az Urnak útait; mert „Sionból megyen ki a törvény és az Urnak beszéde Jeruzsálemből“. (Ezsaiás II. 2—3). Ekkor és így valósul meg az az eszményi teokrácia, amely alatt nem lesz többé szolgaság és szenvedés, hanem a jólét és boldogság lesz elégtétele a megsanyargatott népnek.

Jézus ezt az anyagias és nemzeti önzéssel telített felfogást sokkal szélesebb alapra helyezte. Szellemivé és egyetemessé tette. Vallási nézeteit, erkölcsi gondolatait körülötte csoportosította. Így lett Istenországa tanításainak középpontjává. Hogy milyen volt Istenországáról, vagy másképpen mennyországról való felfogása, az gyönyörű szép példázataiban és a hegyi beszédben, mint egy tisztán mutató tükörben, áll előttünk. Annak az országnak Ura: Isten, aki olyan, mint a jó atya, aki megtérő gyermekét nagy szeretettel öleli keblére (Luk. XV. 11—32), vagy olyan, mint a jó pásztor, aki elhagyja meglevő juhait, hogy megkeresse az egyet, amelyik elveszett (Luk. XV. 3—5), olyan, mint a kertész, aki nem vágja ki azonnal a terméketlen fügefát, hanem évről-évre ápolja és gon-

dozza, hogy hátha gyümölcsöt teremne (Luk. XIII. 6—9), olyan, mint az igazságos gazda, aki érdemük szerint fizeti ki szőlőmunkásait (Máté XX. 1—16.). Ennek az Istenországnak polgárai lehetnek a lelki szegények, a szelidek, az igazságot szomjuhozók, az irgalmasok, a tiszta szívűek, a békességre igyekezők, az igazságért szenvedők; akik szeretik még ellenségeiket is; akik a lelki tökéletességre igyekeznek s ezért nem a látszat, hanem lélek szerint élnek; akik nem testi, hanem lelki javak gyűjtésén fáradoznak; akik soha sem kételkednek Isten gondviselésében és nem aggodalmaskodnak a jövő miatt; akik megtalálták azt a keskeny ösvényt, mely az életre vezet; akik nem elégesznek meg az Uram! Uram kiáltással, hanem cselekszik is a mennyei Atya akaratát. (Máté V., VI., VII.).

Ez ország felvirágzásának súlyos akadályai vannak, mert az emberek nagy részét elfoglalják a világi gondok s az anyagiakhoz való ragaszkodás. Ezért bár sokan hivatalosak örömei és áldásai élvezetére, de csak kevesen vesznek részt benne s akik részt vennének, azok sem mindnyájan méltók reá (Luk. XIV. 16—24). De ha egyszer valaki megismeri ezt a boldogságot, melyet nyújt, akkor kész érette minden áldozatra, mint az az ember, aki a mezőben drága kincset talál s mint az a kereskedő, aki igaz gyöngyöt lát s eladja minden vagyonát, hogy azt megszerezze. (Máté XIII. 44—46.) Ez ország nem az önző és bűnös világból való, ahol a hatalom parancsol s fegyverek őrzik a békét, (Ján. XVIII. 36.) de azért e földön kell létesülnie, mert az ember addig nem kóstolja meg a halált, amíg meg nem látja azt. (Luk. IX. 27.) Lelki ország; mert nem evés s nem ivás, hanem igazság, békesség és a szentlélek által való öröm. (Róm. XIV. 17.) A test és vér nem örökölheti. (I. kor. XV. 50.). A lelki újjászületés az egyetlen feltétel, amely nélkül senki sem lehet részese. (Ján. III. 3.) Mint lelki országnak terjedése láthatatlan. Nem szemmel láthatólag jön el, mert az az emberben van. (Luk. XVII. 20—21.). De azért láthatatlan, titkos utakon folyton fejlődik, mint a mustármag, amelyből idővel nagy fa lesz, mint az elhintett mag, amely terem 60, sőt 100 annyit, mint a kovász, mely lassankint átjárja a tésztát.

Ime ilyennek látta Jézus azt az eszményi, szép országot, amelynek megalapításáért küzdött, fáradott s amelyben gondolta, hogy az ember Istenéhez méltó s előtte kedves életet élhet. Ez ország megvalósításáért imádkozott a mennyei Atyához: „Jöjjön el a te országod“. (Máté VI. 10.). Ez országért való törődést kötötte

követői lelkére: „Keressétek először Istennek országát és az ő igazságait és ezek mind megadatnak néktek“. (Máté VI. 33.).

Az első tanítványok előtt még fényesen csillogott a jézusi eszmény. Lelkükben még visszhangzott a Mester buzdítása. Azért az első püнкösti sokaságból alakult jeruzsálemi gyülekezet az ő szellemében s a szeretet jegyében alakult. Az irások szerint mindnyájan együtt voltak és mindenük közös volt. Eladták vagyonukat s árát a szűkölködők között szétosztották. A templomban egyakarattal kitartottak. Naponkint úrvacsorával éltek s örömmel és tiszta szívvel dicsérték az Istent. (Csel. II. 42—47., IV. 32—37.). A későbbben alakult gyülekezetekbe is ezt a szellemet igyekeztek átplántálni. A Jézusban való hit és a testvéri szeretet egy családba fűzte őket. Nem hitcikkely, szabályok, törvények és rendeletek irányították cselekedeteiket, hanem a lélek. Az apostolok tekintélye nem hivataluk külső fényén és méltóságán alapult, hanem jellemük tisztaságán és buzgóságuk cselekedetein. Papi rendet is hiában keresnének az apostoli egyházban. Azt tartották, hogy „mindenkinek van zsoldára, tanítása, nyelve, kijelentése, magyarázata.“ Ezért egyenkint mindenki próféta lehet, taníthat a mások épületére és vigasztalására. (I. Kor. XIV. 26—33.). Amikor pedig szaporodott a hívek száma s az apostolok nem győzték a munkát: akkor maguk mellé segédeket választottak azok közül, akik „szentlélekkel és bölcsességgel teljesek.“ (Csel. VI. 3.). Ezek voltak a diákonusok, akik a szegények felségítésével voltak megbízva. A gyülekezeteket nem valamely külső szervezet tartotta egybe, hanem a Jézusban való hit.

Azonban mégsem mondhatjuk, hogy az apostoli gyülekezetekben teljes mértékben megvalósult Jézusnak az Istenországaról alkotott felfogása. Voltak ott is emberi gyarlóságok, tévedések, bűnök. Ananiás és Safira eladták birtokukat, de annak csak kis részét tették le az apostolok lábaihoz. (Csel. V. 1—5.). Az éfézusi gyülekezetben Pál szomoruan győződött meg arról, hogy még nem is halottak a szentlélekről. (Csel. XIX. 2.). A korintusi gyülekezetben pedig nemcsak hogy szakadások voltak, hanem az úrvacsora helyett sokan dőzsöltek. (I. Kor. XI. 18. 21.). A Kolossébelieket pedig arra inti Pál, hogy vessék le magukról a haragot, fölgerjedést, gonzságot, káromkodást és gyalázatos beszédeket s egymás ellen ne hazudjanak. (Kolossé. III. 8—9.). Versengés is volt az őskeresztények között. Pál és Péter két ellentétes iránynak a képviselői. Az egyik az egyetemes, a másik a zsidós iránynak volt a szószólója. A gyülekezetek is aszerint oszlottak meg, amint egyik vagy másik

apostol befolyása alatt állottak. Ezenkívül az üldözések alatt sokan megtántorodtak. Jézus nevét megtagadták. Hozzá hűtelenek lettek. De az első keresztényeknek volt annyi erkölcsi erejük, hogy a bűnt kiküszöböljék, a gyarlóságot megjobbítsák, az eltévelyedetteket jó útra tereljék s a lélek egységét megoltalmazzák. A főcél: Istenországát szemek elől el nem tévesztették. Ha nem is voltak szentek, de jó irányban haladtak. Ha nem is voltak tökéletesek, de igyekeztek a cél felé. Ha nem is öltözték fel mindenben az új embert, de levetkőzték az ó embert. Ha nem is voltak mesterek, de igyekeztek jó tanítványok lenni.

Nagy Konstantin császár uralkodásával megváltozott a keresztények külső helyzete. Az üldözöttekből üldözők lettek. Ezzel együtt megváltozott a szellemük is. Istenországa eszményét az egyház eszménye foglalta el. Amannak keresése és munkálása helyett ennek az építése és erősítése lett a főcél. Így keletkezett egy erős egyház, amely minél jobban körülbástyázta önmagát, annál inkább távozott el Istenországtól. Minél inkább követelte magának a keresztény nevet, annál inkább elvilágiasodott.

Ez az egyház volt a *dogmák* egyháza. Arra vállalkozott, hogy a végtelent véges korlátok közé szorítsa, hogy a szellemet a betűk bilincsei közé zárja s a lélek szabadságát az írott törvényekkel korlátozza. A jézusi kijelentéssel párhuzamosan s akárhányszor vele ellentétben, egy folyamat indult meg, amelynek egyes állomásai azok a zsinatok, amelyek a keresztény hit külső formáit szabályozták. A tiszta szándékot, a nemes indulatot tőlük elvitatni nem lehet. Azok a saját korukban a legjobbat akarták. De midőn abban a hitben cselekedtek, hogy Jézust szolgálják, akkor éppen eltávolodtak tőle. Amikor a szentlélek sugallatára hivatkoztak, akkor volt tőlük a legtávolabb a szentlélek. S amikor csalhatatlanságukat hirdették, akkor csalódtak a legnagyobbat. Egységet akartak teremteni a keresztények között s ugyanakkor megölték a szabadságot. Külső formába öntötték a hitet, de ugyanakkor elvették annak életét, erejét és melegségét. Isteni méltóságra emelték a nézárati profétát, de ugyanakkor száműzték szellemét s elzárták követésének útját és lehetőségét. Istenországnak gyönyörű eszményét feláldozták az egyház földi érdekeiért.

Az evangéliumi eszménytől éppen így eltávolzott a *külső szertartások* egyháza, amely visszaesett a judaizmusba, mely a látszatot többre becsüli a valóságnál, a külsőt a lényegnél. Jézus beszédei s az ezeken alapuló keresztény vallás „lélek és élet“.

Miképpen egyeztethető össze evvel, vagy miképpen egyeztethető össze a hegyi beszéd magasztos igazságaival az a felfogás, amely külső szertartások elvégzésébe helyezi a vallás lényegét, amely a misétől, a gyónástól, az utolsó kenettől, stb. teszi függővé az üdvösséget? Miképpen egyeztethető össze Jézus és az apostolok tanításával az a kizárólagosság, amely magát egyedülüdvözítőnek hirdetve, elkárhozásra ítél, eretneknek bélyegez mindenkit, aki más formák között imádja az Istent? Az Isten lélek s ezért őt „lélekben és igazságban“ kell imádni. Hogy lehet eme evangéliumi igazság mellett megérteni azt, hogy a külső cselekedeteken alapuló istentisztelet által szolgálatot teszünk az Istennek s érdemet szerzünk magunknak? Hogy lehet a szereteten alapuló ker. erkölccsel összeegyeztetni az „opus operatum“ gondolatát, amely bizonyos értéket tulajdonít némely egyházi cselekedetnek a pusztá végrehajtás által?

Ugyanezen a csapáson haladt a *hatalom* egyháza. A lelki erőt, a szellemi befolyást az írott törvényekkel kívánta pótolni. A meggyőzés helyett a legyőzés fegyvereit vette igénybe. A szeretet helyett a büntető paragrafusokra hivatkozott. Ez az egyház nem elégedett meg avval, hogy a lelkek országában munkálkodjék, hanem világi uralomra törekedett s élén a pápával olyan jogokat követelt, amelyek által még jobban eltávozott Jézustól, akinek „nem volt hova fejét lehajtania“. Az evangéliumi igénytelenség, alázatosság és békességre törekvés helyett a tekintély szava, a háboruk zaja s a fegyverek csattogása hallatszott. Ha ilyenkor felszólt vagy egy elnyomott lelkiismeret, fölc sillámlott vagy egy tisztán látó értelem s hirdette az evangéliumi igazságot, hogy inkább kell az Istennek engedelmeskedni, mint az embereknek: akkor börtön, vérpad vagy máglya némította el a hatalom nevében.

Az evangélium szelleme ellen van a *papság egyháza* is. Ott, ahol a papság kisajátítja a vallást s a vallásos intézményeket a maga tekintélyének és befolyásának az emelésére rendezi be, ahol a belső, lelki elhivatást külső szertartással akarják pótolni: nem működik az Istenországnak kovásza. A hierarchia nem az újszövetség talajából nőtt ki. Az nem ismer lelki uralmat; nem állít közbenjárókat Isten és ember közé; nem különböztet meg felsőbb és alsóbbrendű erkölcsöt; nem akar kiváltságos osztályt teremteni. Parancsait egyformán osztogatja úrnak és szolgának, szegénynek és gazdagnak. Szerinte mindenki önmagának áll vagy esik. A királyi papság és szent nép elve érvényesül benne. A pápi rend ki-

alakulása emberi találmány. Azt nem Istenországa, hanem az egyház érdeke sugallta s ezért az egyesek legtisztább szándéka is megtörik a külső intézmények kényszerén.

A reformációval fölcstillámlott Istenországnak elveszített eszménye. A reformátorok kezükben az evangéliummal, az egyéni hit és lelkiismereti szabadság zászlóját lobogtatták. Azonban a forrongó eszmék kifejeződésénél ismét előtérbe nyomultak az apró, kicsinyes érdekek.

A bibliából törvénykönyv lett, amelynek minden szavát és betűjét Isten sugallta. Bármit mondjon a haladó idő és a fejlődő tudomány, de a biblia betűi csak igazságot tartalmazhatnak. Bálvány lett a bibliából s a protestáns orthodoxia éppen olyan zsarnok és kizárólagos lett, mint volt a katolikus. A biblia betűihez való merev ragaszkodás következtében előállottak a különböző felekezetek. Ezeknél a legszebb eszményeket ismét elhomályosította a felekezeti érdek. Nem az volt a kérdés, hogy mit kíván Istenországa, hanem az, hogy mi szolgál javára a felekezeteknek. Mindenik felekezet a maga szűk területén találta meg az igazságot s azontúl nem akart terjedni látóköre. Mindenik megállapította a maga hitvallását. Mintegy hatalmas védő várral vette körül magát, amelyből sokszor kizárta a nap éltető sugarait. Az egyetemes cél helyébe az öncél lépett s a közös cél szolgálata helyébe az egymás elleni küzdelemben merítették ki erejük legjavát. Azok, akik nem érezték magukat otthonosan ezekben a felekezeti várakban, különböző hangzatos jelszavak után szaladtak s ezekbe fullasztották bele az evangélium szellemét. Most a szupranaturalizmus, majd a naturalizmus, itt a pietizmus, amott a racionálizmus jelszavai röpködtek a levegőben s tüzelték harcra az ugyanazon egy célra hivatott keresztényeket.

Némi árnyalatkülömbséggel a helyzet ma is ugyanaz. A különböző ker. egyházak nem egymás mellett, hanem egymás ellen küzdenek. Mindenik magát tartja csalhatatlannak s azt hiszi, hogy az üdvösség útja csak rajta vezet keresztül. Ezért a maga hitvallásában képzei az evangélium minden igazságát. A hitvallásban is éppen azt tartja a leglényegesebbnek, ami másoktól megkülönbözteti. Egyesek nemes érzése hirdeti és keresi azokat a szálakat, amelyek egyesíthetik a keresztény társadalmat, de a hivatalos egyházak állandóan mélyítik az elválasztó sáncokat. A szeretet még soha sem tudta legyőzni a hitet. Ezért mindenik egyház a többiek rovására is igyekszik gyarapodni s bizonyos kárörömmel szemléli testvére gyöngülését s féltékeny szemmel nézi gyarapodását. Ugy

vagyunk, mint a szűk völgyekbe szorult útas, aki nem tud fel-emelkedni a körülötte kimagasló hegyekre, amelyeken tisztább levegőhöz jutna s szebb kilátások nyílnának előtte. A felekezeti hitvallások elzárnak az evangélium igazi magaslataitól. Embertársainkat is felekezeti szempontból értékeljük. Ezért ítéleteink igazságtalanok s az egyetemes emberi eltörpül szemünkben a szűkebb felekezeti mellett. Visszaestünk abba a zsidós gondolkodásba, amely Istent magának foglalja le s a „választott nép“ előnyeivel és dicsőségével dicsekszik.

Nemcsak kifelé nem tudják, vagy nem akarják érvényesíteni az evangélium szellemét, de befelé a saját híveik között sem tudják biztosítani azt az összhangot és testvéries együttérzést, azt a lelki békességet és boldogságot, melyet Jézus ígért Istenországa polgárainak. Nem a hívek alkotják az egyházat és alakítják a saját akaratuk szerint, hanem az egyházak törekednek a híveket a maguk ősi formája és intézményei szerint idomítani. Mintha a hívek volnának az egyházakért és nem megfordítva! Megfeledeztek arról a régi igazságról, hogy „*ecclesiam semper reformare debet*“. Ehelyett a külső világ politikai fogásaival, a törvények és paragrafusok rideg betűivel igyekeznek biztosítani azt a hatalmat és tekintélyt, amelytől várják fennmaradásukat. A hivatalos külső formák ridegsége mellett kihalt a vallásos melegség s a testvéries együttérzés. Mintha nem is vallási társulásról, hanem világi üzletről, politikai egyesületről, vagy társadalmi szervezetről volna szó. Ez a legfőbb oka, hogy bizonyos úr támad és idegenség keletkezik az egyházak és híveik között, akik legjobb esetben azt vélik, hogy az egyházi adó lefizetésével eleget tettek minden keresztényi kötelességüknek. Mivel pedig az egyházak, a vallás képviselői, az egyházak iránt táplált idegenkedés szüli a vallással szemben való közönyösséget. S mindezek tetejében maguk az egyházak ostorozzák a világ romlottságát, melyben a mustármagból kinőtt fa nem fejlődhetik s ágait az idők zordonsága elpusztította, lombjait meggyérítette s nincs hová az égi madarak rajta fészket rakhatnának.

Mindezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a ker. egyházakra szükség nincsen. Istenországát e földön emberek között kell megvalósítani. Ez a munka földi és emberi viszonyokat tételez fel. Az első ker. gyülekezetet az emberi természet szükségletei teremtették meg. Ezek a lelki szükségletek megvoltak azóta és megvannak ma is. Az ember elvész a végtelenség gondolatában, mint a csepp a tengerben. Egész világ nem lehet az ő birtoka. Kisebb

kört, szűkebb társaságot keres, amelyet át tud tekinteni s amelyben magát is tényezőnek látja és érzi. Ez az emberi szükségérzet, amely alapja a család és haza fogalmának, szülte a Jézus által lefektetett alapelvek mellett az őskeresztény egyházat. Sok változás és viszontagság között ez a szükségérzet tartotta fenn a történelem folyamán. Azt az áldást, amelyet a keresztény egyházak terjesztettek, leírni nem lehet. Arról beszélnek a különböző népek megszelídített erkölcei, a nemesebbnél nemesebb szociális és kulturális intézmények, amelyek a keresztény egyházak befolyására a világ különböző részeiben felvirágoztak és beszélnek azok a megtért lelkek, akiket a sors csapásai alatt megnyugtatott s Istenhez emelt, az élet örömeiben pedig alázatosságra tanított.

De éppen azért, mert érezzük a keresztény egyházak szükségét és sokra értékeljük történelmi szerepét és hivatását: óhajtjuk hangoztatni azt az eszményt, amelyet lépten-nyomon szemelőtt kell tartaniok. Ez az eszmény Istenországa. Minden egyház annyit ér, amennyi erővel tudja munkálni Istenországnak megvalósulását ezen a földön. De mihelyt a célról megfeledkezik s az önbálványozás hibájába esik; mihelyt eszközi mivoltát kicsinyelve, önmaga lesz céllá: azonnal elveszítette létjogosultságát s áldás helyett romlást és pusztulást hoz. Mindenik egyház csak olyan, mint azok az evangéliumi szolgák, akik bizonyos számú talentumot kaptak uruktól. Azok a szolgák nem önmaguk javára gyümölcsöztették a rájuk bízott kincset, hanem számadással tartoztak Urukknak. A legrosszabb az, aki elásta a talentomot. De aki hiv volt a kevesen, az többet kapott azután. A keresztény egyházakat is aszerint ítéli meg Isten és a történelem, amilyen mértékben szolgálták Istenországot; amint közelítették hozzá vagy eltávoloztak tőle. Nem a talentomok száma az irányadó a számonkérésnél, hanem a hűség. Az Istenországhoz való hűség a legelső sorba emelheti a legkisebb felekezetet; míg a hűtlenség az utolsó helyre kerül. Mert Istenországhoz sokszor az utolsókból elsők s az elsőkből utolsók lesznek.

Bármilyen különböző úton járnak a keresztény egyházak; bármennyire eltérők szokásaik, hagyományaik, de az a tudat, hogy mindnyájan egy célra igyekeznek, egy nagy egységbe kell, hogy tömörítse őket. Vagy a Pál apostol hasonlatával élve, olyan viszony van az Istenországa és a keresztény egyházak között, mint a test és tagjai között. Egyik tag sem mondhatja a másiknak, hogy nincsen reád szükségem. Nem mondhatja a kéz a lábnak s nem a szem a fülnek. Sőt, amelyek a legerőtlenebb tagoknak látszanak,

azok lehetnek a legszükségesebbek. Azért ne legyen meghasonlás a tagok között, hanem mindnyájan szolgálják a közös célt; mert ha szenved egy tag, vele együtt szenvednek a többiek. Ha pedig tisztességgel illetetik egy tag, vele együtt örülnek a többiek is. Mi is mindnyájan egy lélek által egygé kereszteltettünk, akár zsidók, akár görögök, akár szolgák, akár szabadok vagyunk. (I. Kor. XII. 12—26.). A keresztény egyházaknak egymáshoz s mindeniknek Istenországához való viszonyát ennél szebben nem is lehet meghatározni.

Istenországa csak azon keresztény egyház által terjed és fejlődik, amely „élő kövekből“ áll; amely a szabad, öntudatos és munkás keresztények egyesülete; amely egy olyan élő szervezet amelynek minden egyes tagja egyik a másikáért s az egész a köz javáért él, dolgozik és áldoz; amelyik nem tartja magát szentnek és tökéletesnek, hanem igyekszik, hogy azzá legyen. Nem a törvények, nem a hitvallások, nem a hatalom és semmi más külső eszköz tartja össze az ilyen egyházat, hanem a közös cél tudata és a közös munka. A törvények, a hitvallások, a szertartások s velük együtt az egyházak változnak, sőt el is mulhatnak, mert azok emberi dolgok; de Istenországa örökre megmarad. Az nem külsőségekben áll, hanem „tibennetek van.“

Vári Albert.

Kereszténység és szocializmus.

A kereszténység és szocializmus összehasonlítása, előnyeiknek és hátrányaiknak az egyik vagy másik javára vagy kárára való fölsorakoztatása immár meglehetősen ismeretes dolog. S mégis meg kell próbálnunk — a lehető legnagyobb elfogulatlansággal és objektivitással — megpendíteni egy pár olyan gondolatot, amely a kettőt egymáshoz közelebb hozhatná.

Távol áll tőlünk, hogy dicshimnuszot zengjünk a keresztény egyház mellett, — mint sokan tettek és teszik, — mert ez olaj a tűzre; a szocializmusnak, mint társadalmi elméletnek a hibáira sem akarunk újólag rámutatni. De nem akarunk a keresztény társadalom ellen sem törni, hogy a szocializmust megvédelmezzük, amint *H. Kutter* zürichi lelkész teszi: „Sie müssen“, magyarul: „Szociáldemokrácia és kereszténység“ c. különben megrázó erejű és a dolgok mélyéig hatoló művében. A hibákra mindkét oldalról bőségesen rámutattak, történtek egyeztető kísérletek, közeledések mindkét részről, az eredmény azonban, amint *Eduard Thurneysen* bázeli lelkész egyik legújabb művében (*Das Wort Gottes und die Kirche*) megjegyzi, az, hogy ma a kettő: a kereszténység és a szocializmus mint két engesztelhetetlen, egymástól teljesen elszigetelt történeti hatalom, ellenségként állanak egymással szembe.

Kétségtelen dolog, hogy ez az ellentét ma is fennáll változatlanul, pedig a kettő harmonikus megbékülésétől és közeledésétől függ az európai civilizáció sorsa. Hogy pedig ez a harmonikus együttműködés létesülhessen, ahhoz feltétlenül szükséges a belátás, a kölcsönös magukbaszállás, a sorozatos hibáknak és tévedéseknek beismerése, megbánása és a lelki és társadalmi újjászületés vágya.

Ha a mai kereszténység és a szocializmus egymást megértette volna, hivatása magaslatán állott volna, lett volna ereje elhárítani a világháború rettenetességeit, lett volna ereje és hatalma egy új

és jobb világot, egy új és tökéletesebb társadalmi rendet háború nélkül is megvalósítani, amit így, egyik a másik ellen küzdve, háborúval sem tudott megcsinálni. A háborúnak egyetlen igazi haszna, a sok szenvedésnek és gyűlöletnek egyetlen kiengesztelése s egyúttal a jobb jövő záloga csak az lehet, ha ez a két kultúra, ez a két látszólag nagyon ellentétes, de hibáiban és erényeiben mégis sok tekintetben rokonnak mondható világnézet egy magasabb synthesisben egyesülni tud.

Lehet, hogy kissé naivnak látszik az előbbi állítás és reménység. Hiszen próbálták már eleget a múlt század második felében a szocializmust közelebb hozni a keresztény egyházhoz. A Stöcker és Naumann nevei talán sokak előtt ismeretesek. Valami kevés eredményt sikerült is elérnie e közeledési kísérleteknek, de végibefokába mégis meddő maradt és alapjában véve sikertelen.

Miért nem tudták egymást megérteni?!

Egyik főoka ennek a merevség, a kizárólagosság, amely a keresztény egyházakat általában, de a szocializmust is jellemzi. Ennek az elzárkozottságnak, ennek a csökönyösségnek csodálatosképpen ugyanazon alapoka van mindkettőnél, a dogma, a dogmatizmus. A keresztény egyháznak és a szocializmusnak e tekintetben való hasonlatosságára csodálatos éleslátással mutatott rá Dosztojevski. Ez a két ellentétes világ — úgymond — nagy hasonlóságot mutat egymáshoz. Itt és ott a szellemi szabadság korlátozása az alap. Csak úgy lehet és csak úgy szabad gondolkozni, ahogy elő van írva. Itt is, amott is a legmegkérgesedettebb ortodoxia és türelmetlenség, itt is, amott is feltalálható az életfolytatásnak olyan szervezete, amely az emberi erők szabad érvényesülését sokban meggátolja. A szocialista állam nem világi, megvan a maga kötelező, sőt kényszerítő hitvallási formulája, mint a legtöbb keresztény egyháznak.

Hogy ebben a megállapításban sok igazság van, azt senki nem tagadhatja. A türelmetlenség bizony meglehetősen nagyfokú mindakettőnél s valahányszor a két irányzat közeledett egymáshoz, az összeütközés mindig abból támadt, hogy egyik is másik is a maga dogmáit akarta egyik a másra rákényszeríteni.

De tartalmilag is van rokonvonás a kettő között a kereszténység és a szocializmus egyaránt pacifista s talán egyaránt internacionalista, legalább is végső alapját tekintve. Igaz, hogy a keresztény egyházak, különösen a protestánsok jó adag nacionalizmust is beengednek a maguk berkeibe, amit a szocializmus ritkán tesz meg.

Ami a pacifizmust illeti, arról jobb hallgatnunk. A kereszténység eredetileg teljesen pacifista, akárcsak a szocializmus. A keresztény egyház a háború alatt többször fel is emelte szavát a vérengzések megszüntetése érdekében, ugyanezt megtette a szocializmus is. Mindennek dacára bátran elmondhatjuk, hogy együttes erővel rendezték meg a háborút s elveiket erre az időre mindenesetre fel függesztették. A keresztény egyház már eleget hadakozott az évezredek alatt; a szocializmus, felvirágzása és megerősödése óta azonban még nem viselt fegyveres háborút. Sokan bíztak benne, hogy nem is fog viselni sohasem, de csalódtak benne. A szocializmus épügy nem tudta megmenteni a békét, mint a keresztény egyház. Ebben a tekintetben igazán nincs mit szemére veszenek egymásnak.

De nézzük tovább a párhuzamot. A kereszténység a maga eredeti tisztaságában mérhetetlenül és összehasonlíthatatlanul gazdagabb és fenségesebb világmegváltó eszmékben, mint a szocializmus. A szocializmus a maga szűk látókörű, dogmai világnézetével, egyoldalú materialis történeti felfogásával úgy képzelhető el, mint egy szűk kalitka, a szabadság istenien nagy terjedelmével, levegős üdeségével szemben. Jézus vallása az emberi lélek korlátlan felszabadulása az anyagi élet nyűgétől és szabad törekvés a tökéletesség felé, amelynek mintaképe a mennyei Atya. Annyi bizonyos, hogyha a kereszténységet a maga eredeti programja szerint végrehajtották volna, nem lett volna szocialis dogma s nem lett volna, mert fölösleges lett volna, az egész szocializmus.

Ámde éppen itt van az egyik legsúlyosabb természetű ütközőpont. A szocialisták azzal vádolják a keresztény egyházat, hogy megrontotta Jézus tanításait, a kereszténység eredeti szellemét. Kutter idézett könyve élő vádirat e tekintetben a mai kereszténység ellen. A vád abban csúcsosodik ki, hogy az egyház elvesztette az Istent (23 l.). Istenről és az isteni dolgokról való fölfogását végérvényes igazságnak tartja, de épen akkor lehetetlen neki, hogy az Isten kezét lássa meg azokban az eszményekben, melyek körülötte zúgnak. Az isteni dolgok érdekében akar védekezni és nem tudja, hogy csak a saját dolga érdekében védekezik. Küzd a hit érdekeiért — a valóságban pedig csak a saját érdekeiért. Prédikál, de nem az Úr szellemében, csak szép szavakkal.

Tetőtől talpig a földi hatalom vivők kezében van. Az evangeliumot, amely az egész emberiség evangéliuma, mindenkori hazájú politikájának rendelkezésére bocsájtja. Nem örök célokért él

már, hanem csak földiekért. Mindenekelőtt ország egyház s csak azután — ha egyáltalában Isten egyháza.

Amit az egyháznak kellett volna a mammon elleni küzdelemben megtenni, azt ma ellenségei a szocialdemokraták teszik meg, mondja tovább Kutter. Az egyház nem érti már az élő Istent — a szociálisták megértik. De az egyház vallja Istent, ezért tagadja őt a szociáldemokrácia, ezért nem akar Istenről semmit sem tudni, mert a mammonról, amelynek az Istent valló egyház szolgál — nem akar tudni.

Ime egy pár szemelvény ebből a különben keresztény pap által írt vádiratból. A vádat nem bizonyítani, sem cáfolni nem akarjuk. Hogy a kereszténység sokat felad mai napság elvei tisztaságából, hogy a gyakorlatban keveset tud megvalósítani abból, amit hirdet és prédikál — az sajnos igaz. Ha nem volna igaz, akkor nem lett volna háború, nem lenne gyűlölet, hanem a szeretet uralkodnék a lelkeken s bizonyára jóval közelebb állanánk az Isten országához, mint ahogy állunk. Jézus olyan ideális magaslatra emelte fel az emberi lélek és szív eszményeit, hogy ezek csak a legnagyobb önmegtagadással közelíthetők meg ebben a világban, amely át meg át van szöve az anyagi világ minden pókhálózatával. Ezer szál köt a földhöz, az anyaghoz s nincs lelkierőnk, hogy ettől szabadulni tudjunk. A kereszténységnek az idők folyamán ötven percentes kiegyezést kellett végrehajtania az anyagi világgal, hogy pozícióját fentarthassa s hogy ne szakadjon el a reális élettől. Erre a kiegyezésre reáfizetett. Kibékült a világ gyarlóságával s megmaradt az ideális keresztény világnézet hirdetőjének. Sokat enyhített a köznyomoron, iskolákat emelt, jótékony intézményeket állított fel a szegények és elhagyottak számára, de mégsem tudta a Jézusi gondolatot megvalósítani. Mindig megalkudott. Amiközben a békéről encyklika jelent meg s enquetekét tartott a prot. egyház is, ugyanakkor megáldotta az ágyukat s Isten áldását kérte működésükre. A szocializmus is sok tekintetben megalkuvó s így törekvéseit szintén nem valósíthatta meg, már azért sem, eltekintve attól, hogy célja sokkal szűkebb korlátok között mozgó és tartalmilag sem olyan egyetemes értékű, mint a kereszténységé.

Van azonban a szocializmusnak egy lényeges hibája és hiánya, amely úgy gondoljuk a jövőben feltétlenül javításra szorul, nem csupán azért, hogy a kereszténységhez közeledhessék, hanem a saját maga érdekében. A szocializmus akár pusztán makacsságból és burzsoázia, illetve a kereszténység elleni ellenszenvből kifolyólag,

teljesen mellőzi a vallást, mint fölösleges kitalálást, Istent pedig egyszerűen megtagadja, szóval atheista talán azért, mert mint fentebb említettük, a kereszténység s más vallások is sokszor visszaéltek az Isten nevével. Lehet, hogy a szocializmusnak ez a vonása, amely a vallástalanság és Istentagadás felé irányul, pusztán az osztálygyűlölet alapján fejlődött ki. De bármi is volt az oka, megbocsáthatatlan lélektani tévedés.

Az ember vallásos érzése egy természetfölötti lényhez, mondjuk Istenhez való vonzódása, nem pusztán kitalálás és nem tisztán az emberi akarat kényére-kedvére bízott dolog. Vallásos érzés és Istenimádat volt már akkor, amikor intézményesen kialakult egyháznak még híre-nyoma sem volt, amikor még nem voltak társadalmi osztályellentétek. A vallás még csak nem is a kultúra produktuma. Istent valamilyen formában hittek és hisznek az emberek a kultúra legkezdetlegesebb fokán. S vajjon miért?! Azért, mert enélkül nem tudtak élni, mert az emberi lélek vallásos ösztöne, Istenkeresése oly mélyen gyökerezik az ember lelkében, mint a szülői szeretet, vagy általában, miní az önfenntartás ösztöne. Az újabb kutatások kiderítették, hogy a vallás és önfenntartás között szoros kapcsolat van, hogy a hit az ember biológiai és nemcsak pusztán lélektani szükséglete. Ez mindenesetre amellet szól, hogy a vallás benne gyökerezik az ember legvitálisabb ösztöneiben s aki ezt megtagadja vagy kiirtja, egyszerűen öncsonkítást végez, amely a természet rendjénél és törvényeinél fogva egész szervezetére kihat.

A szocializmus továbbá a vallást egész egyszerűen magánügynek tekinti. Ezt nem a szocializmus találta ki, már előtte évszázadokkal hangsúlyozta a praktikus angol bölcész Bacon Ferenc. Ez a tétel mindenesetre arra irányul, hogy a vallásnak, a hitnek függetlenítenie kell magát az intézményes egyház dogmáitól, megtagadásaitól, a papi uralomtól. Ebben kétségtelenül sok igazság van, aminthogy sok igazság van abban is, általában, hogy a vallás az egyén magánügye. Egyéni vallás, egyéni elmélyedés nélkül nem létezhetik a vallásnak semmiféle formája. Már az a körülmény, amelyet fentebb említettünk, amelynek értelmében a vallás az ember biológiai alapösztoneihez nyújtja le gyökereit, azt igazolja, hogy ugyancsak egyéni dolog. Ám azért ez az igazság is (t. i., hogy a vallás az ember magánügye) csak amolyan féligazság. A vallás nemcsak egyéni ügy, hanem közös ügy is. Nagy társító és összetartó erő. Ez is szintén olyan igazság, amelyet nem kita-

láltak, hanem amelyet a tudomány bebizonyított. *Durkheim Emil* francia szociológusé az érdem, hogy nem is olyan régen kimutatta, milyen szoros kapcsolatban van a vallás és az Istenben való hit a társas közösséggel. Egész határozottan állítja és ki is mutatja a vallás szociális eredetét. Mihelyt az ember érzi — úgymond —, hogy a társas közösségnek hatalma van az ő élete felett, ennek misztikus hatalmat tulajdonít. E misztikus hatalom tisztelete a vallásos hit forrása. De ha közelebb jövünk s magát a kereszténységet szemléljük akár az evangéliumban a maga tisztaságában, akár megvalósult formáiban és intézményeiben, lehetetlen megtagadnunk tőle azt a nagy szocializáló, társító erőt, amelyet az évszázadok folytán megvalósított. Ime egy másik nagy tévedése a szocializmusnak, történeti és lélektani tévedése, amelynek további fönntartása csak félszeggé teheti ezt a különben mérhetetlen erejű és fontosságú kulturtényezőt. Ha a keresztény egyház mai formája ellen akar küzdeni, ennek nem az a megoldása, hogy tagadja meg az Istent s a vallást vesse el, mert vallás úgy is van s Istenben való hit is van, akár elvetjük, akár elfogadjuk.

A kereszténység a maga eredeti formájában tisztán lelki dolog, tisztán az ember belső világát veszi tekintetbe s teljesen ideális programot ad, amely az anyagiakkal nem törődik, egyszerűen elnézi, elfordul, idegenkedik tőle, mint amely lényegétől távol áll, sőt avval homlokegyenest ellenkezik. Ez talán abban a korban, abban a társadalmi miliőben és az akkori gazdasági viszonyok között, amikor Jézus élt, könnyen meg is érthető. Az idők azonban az évezredek folyamán megváltoztak. A keresztény egyháznak is kellett törődnie a társadalom gazdasági berendezkedésével és viszonyaikkal. Max Weber pl. érdekesen mutatja ki a protestantizmus és a kapitalizmus kapcsolatait. Hogy a keresztény egyháznak figyelembe kellett idővel vennie a gazdasági miliőt, amelyben fenn akarta tartani magát, ezt utóvégre nem lehet szemére vetni, hogy azonban nem tudta a gazdasági kérdéseket eléggé a maga hatáskörébe vonni s a kereszténység eredeti szellemében megoldani, ez mindenesetre egyik gyöngesége.

A gazdasági problémát a maga teljességében és fontosságában a szocializmus robbantotta ki. Ez szükségképeni történelmi esemény. Jól mondja Naumann a keresztény szociális programhoz irt gondolataiban, (1895.) hogy a materializmusnak jönnie kellett; mert a keresztény tanítás lebecsülte az anyagot. A szocializmus próbálta is a kérdést megoldani a kereszténység ellenére, ennek

megtágadásával, még ezideig azonban nem tudta, ami szintén csak azt bizonyítja, hogy kettőn áll a vásár.

Ime, egy kis tallózás közben számos rokon és számos ellentétes vonást említettünk fel, amelyek a szocializmus és a kereszténység, illetőleg a keresztény egyház között fennállanak. Még sokat találhatnánk, de talán ennyiből is lehetséges lesz tanulságokat leszűrünk s megfelelünk röviden arra a kérdésre, hogy vajjon mi volna ezek után a kereszténység és a szocializmus egymás megértésének és együttműködésének a föltétele kölcsönösen. A feleletet a következőkben összegezzük.

Ha mindkét irány belátja a maga hibáit, gyarlóságait s belátja a másikra való reáutaltságot, akkor meg lesz az együttműködés. Evégből a keresztény társadalomnak határozottan és a szó legteljesebb értelmében kereszténynek kell lennie. Kereszténynek lenni pedig annyit tesz, mint áthatva lenni az Isten és az emberszeretettől s erről lépten-nyomon bizonyosságot is kell tenni. Mutasd meg a te hitedet a te cselekedeteid által, azt mondja az írás. Csak az-az igazi keresztény, akinek egész életét és minden cselekedetét az evangéliumi szelleme hatja át, aki *éli* a kereszténységet. Be kell vallanunk, hogy a kereszténység vagy jobban mondva a keresztény egyház két évezredes munkája nem váltotta be eléggé azt a vára-kozást az emberiség lelki ujjaszületését illetőleg, ami pedig méltán elvárható lett volna. Maga a kereszténység eredeti tisztaságában, elvi magaslatában utólréhetetlenül tökéletes, melynél tökéletesebbet, igazabbat az emberi vallás fejlődése eddig felmutatni nem tudott. Minden föltétel meg van benne arra, hogy egy tökéletesebb, jobb világot kialakítson. Ha nem teljesíthette a reá váró nagy feladatokat, abban hibás az egész keresztény társadalom. Nemcsak az egyház vagy pláne a papság, hanem a tömegek is, amelyek úgy látszik képtelenek voltak eddig fölemelkedni a keresztény világnézet ideális magaslataira.

A szocializmus sem teljesítette s nem is fogja teljesíteni tudni soha, jelen formájában a maga számára kitűzött feladatokat. A szocializmusnak reá kell valamikor jőnie arra, hogy ő nem a kereszténység ellentéte, hanem annak egyik szükséges, a kor szelleméből megszületett kiegészítése. A kereszténységnek be kell látnia, hogy nem töltötte be hivatását s ezért meg kell újulnia. Be kell váltania a hozzáfűzött reményeket a Jézus tanításainak szellemében. Az egyháznak, ha valóban krisztusi, meg kell hallania és meg kell értenie a szocializmus jalkiáltását, a szocializmusnak ki kell tárnia

szívét a kereszténység világmegváltó tanai előtt s nem szabad kirtania szivéből az örökkévaló, igazságos Istennek tiszteletét. Lehet, hogy ez a megértő kereszténység intézményeiben is másként fog kinézni, mint a mai, de a szocializmusnak is ép úgy át kell alakulnia. Ez a szent egység a jövő zenéje. Aki megvalósítja, egy új Messiás lesz, aki betölti a Jézus végrendeletét: Arról ismernek meg titeket, hogy az én tanítványaim vagytok, ha egymást szeretitek.

Még csak arról óhajtanék röviden megemlékezni, hogy napjainkban milyen mozgalmak vannak a kereszténység kebelén belül, amelyek a kereszténység és a szocializmus egymáshoz való közeledésének útját egyengetik. Ilyen mozgalom az, amit *aktivizmusnak* neveznek. Aktivistáknak nevezik napjainkban azokat, akik a kereszténységnek eddigi munkáját és módszerét hiányosnak tartják s nagyobb aktivitást követelnek tőle a társadalmi problémák megoldása terén. Hiányul rójják fel a többek között azt, hogy a kereszténység eddig túlságosan individualista volt, az egyén kultuszának, az egyéni lelki célok fejlesztésének és emelésének szentelte minden erejét s közben elhanyagolta a nagy tömegek anyagi, erkölcsi és lelki szükségleteiről való gondoskodást. Hibáztatják az egyházat azért, hogy a társadalmi kaosz megszüntetésében nem vette ki eléggé a maga részét s így elvesztette azt a jelentőségét, amely pedig hivatásánál és rendeltetésénél fogva megilletné, mint társadalomalkotó tényezőt. Felfogásuk az, hogy ha az egyház nem tudja megnyerni a maga számára a proletárok millióinak szimpátiáját, akkor elvesztette létjogosultságát.

Mindezen — az ő nézetük szerint — csak akkor lehet segíteni, ha az egész mai kultúra és gazdasági helyzet gyökeresen megváltozik és átalakul s csak későbbre hagyják a keresztény kegyesség és lelki építés munkáját, amellyel eleddig az egyház kizárólagosan foglalkozott.

Magában az aktivizmusban kétségtelenül sok mély és a kereszténység lényegét legközelebről is érintő vallásos elem és megmozdulás van. Ez elsősorban az Istennek tetsző élet hangsúlyozásában, az Istenben való hit közvetlenségében, bizonyosságában s a benne való hit világátformáló hatalmas erejének léptenyomon való hangsúlyozásában és kiemelésében van. A részletekben azonban nem érthetünk velük mindenben egyet. Nevezetesen az egyén felemelése, belső vallásos világnézetének megalapozása — a vallás szociális oldala mellett is, elsőrangú fontosságú feladat. Az egyéniség vallásos lelkületének kiépítése nélkül aligha lehet

megvalósítani a tömegeknek — az aktivizmus által anyira hangoztatott és sürgetett átforgalmát. Másfelől pedig igen nagy kérdés az, hogy újjáépítést valóban a gazdasági és kulturális területen kell elsősorban megkezdeni s csak azután a lelkiek terén? Ez a módszer egyáltalában nem olyan biztos, mint ahogyan az aktivisták hirdetik. Hátha éppen a lelki világot, a gondolkodásmódot kell megváltoztatni s a többi magától jön azután. Hátha a vallás van hivatva elsősorban arra, hogy maga megváltoztassa a társadalmi berendezkedést s nem megfordítva, a különböző társadalmi átalakulásoknak kellend megváltoztatniok a vallást. A jézusi kereszténység egész felépítése lelki tényezőkön alapul. Jézus is azt mondja: Keressétek először Istenországát s a többiek megadatok néktek. Jézus szemében mindenesetre a lelki, a szellemi reform volt az első és a legfontosabb; ő maga egész életében ezen dolgozott. Ez a felfogása és módszere pedig nem véletlen, hanem a kereszténység lényegéből folyó. Persze ez kíván legtöbbet és a legnehezebb az egyesek, valamint a tömegek számára is. Ez azonban semmi esetre sem gyöngíti az ő módszereinek és felfogásának helyességét s nekünk be kell látnunk, hogy nem is annyira a rendszer és a módszer a hibás, hanem az emberek, akik mind a mai napig gyöngéknek mutatkoznak arra, hogy a lelki, a benső kereszténység eszményeit saját magukban diadalra juttassák.

Legvilágosabban mutatkozik az aktivizmus programja a néhány év óta működő és összeülő evangélikus-szocialis kongresszusokon. Ez a szervezet a polgári világnézet talaján áll, ha szabad és helyes ezt a kifejezést használnunk a szocializmus világnézetével szemben. Nem fogadja el a materialista történetmagyarázatot, sem a Marx tanítását. Mindennek ellenére is keresi a szociáldemokráciával való együttműködés lehetőségeit. A közeledést nem politikai eszközökkel akarja elérni, sőt ezt teljesen kizárja programjából és módszerei közül. Tisztán az evangéliumban rejlő szellemi erők aktívra tévése által próbálja az ellentéteket áthidalni. Nem harcol, hanem igyekszik meggyőzni. Pártok és dogmák nélkül akarja a mai korhadó társadalmat a kereszténység erejével megújítani. Különösen a testvériség gondolatának központi gondolatát emeli ki az evangéliumból, mint amely hivatva van a mai társadalmi osztályok megbomlott egyensúlyát helyreállítani. A testvériség eszméje, — mint Bornhausen Károly mondotta, — Jézustól származik, akinek életében és tanításában az Isten és embertársaink iránt érzett szeretet kettős parancsa egészen egybefolyik. A közös-

ségnek, az Isten nevének dicsőségére végzett közös és harmonikus együttműködésnek az eszméje, mint minden vallásosság vezérlő gondolata lép itt előtérbe s uralja ennek az egész irányzatnak elméleti és gyakorlati törekvéseit. Egyelőre nem merünk a mozgalom értéke és jövője felől ítéletet mondani, de annyi bizonyos és máris látható, hogy van benne erő és életreihivatottság s nincs kizárva, hogy az egyetemes keresztény lelki közösséget, — beleértve a szocialistákat is, — közelebb fogja vinni a megvalósulás felé.

Mindezzel talán sikerült egy pár olyan pontra rámutatnunk, amelyeknek megismerésére s amelyek felől való tájékozódásra mindenkinek szüksége van, aki figyelmes szemlélője és egyúttal aktív tényezője akar lenni annak a nagy társadalmi átalakulásnak, amelynek az isteni gondviselés bölcsessége folytán mindannyian tanulni vagyunk.

Varga Béla.

Egyház és állam.

Gautama, a buddhizmus alapítója, azt mondja: „E földön semmi se állandó, semmi se való. Elmulik az élet, mint a tűz szikrája s mint a lantnak hangja. Lennie kell valamely magasabb értelemnek, ahol, amelyben nyugalmat nyerhetünk. Ha ezt el tudnám érni, világosságot hoznék az embereknek; ha magam szabad lehetnék, megszabadítanám a világot“. (E. Clodd: *Childhood of rel.* 172 l.). Nagyszerűen visszatükrözik e szavak az emberi léleknek egy végtelen lény utáni sóvárgását, annak megismerésére való törekvését. S valóban, a gondolkozó ember annyi minden rejtélyt látván e világban, ráadja magát a szemlélődésre, keresvén, kutatván mindennek a végokát. Keres, kutat, míg kap egy legfőbb értelmet, egy absolute lényt, ki által megfejthetni véli a nagy mindenséget; majd megállapítja ezzel a végtelennel való viszonyát. Így születik meg a hit; így születik meg az a hit, mely nyugalmat ad, világosságot hoz és szabadságot létesít. Nagy dolog a hit! Igazán szentkönyvünknek, hogy ebből származnak az életnek cselekedetei és Jézusnak, hogy hegyeket lehet azzal elmozdítani. A hit eszméket termel, ront és épít szüntelen; újabb és újabb eszméi kiragadják az embert a mulandóság honából s az örökkévalóságra irányítják figyelmét s így veszi észre, hogy csakis, akik eszmékre építenek, azok építenek az örökkévalóságnak, mert minden egyéb elmulik mint a tűz szikrája, mint a lantnak hangja.

Amilyen a hitem, olyan vagyok én; és mindenki olyan, mert a hit cselekedetekben nyilatkozik meg; amit és amint cselekszünk, az és olyan a mi lényünk. Ha a hit külsőleg megnyilatkozott, az a *vallás*. Nem álmodozás, nem szó beszéd, nem kegyes szemforgatás és nem is csak templomi magamutogatás, hanem kizárólag *cselekvés a vallás*. Cselekvés az egyéni, családi és társadalmi életben. S mivel a hit a vallásban láthatóvá, tapasztalhatóvá válik, nagy hatással van mindenkire úgy, hogy bátran elmondhatjuk, hogy az emberiség egész élettörténetében, élettörténetének minden változatában, fejlődésében és kulturájában soha semminek se volt és

nem lesz akkora közvetlen befolyása, mint a vallásnak. Hiszen, ha a történelemnek csak egyes kimagasló alakjait vesszük is, bizonyosan állíthatjuk, hogy azok mind vallásosak voltak. A hagyomány legnagyobb ilyen alaknak Dávid királyt állítja előnkbe, de Nagy Sándort is ilyennek tekinthetjük. Vallásos regényességgel vannak mindketten körülvéve s ők maguk is magukat isteneik kiváló kegyeltjeinek tekintették. Socrates, egy, nem a saját, hanem valami másnak a hangját hallotta kebelében s ez a demoni hang — így nevezte ő azt — ízt, magasztosságot adott korszakalkotó etikai bölcsészetének. Pál apostol megszabadította Jézus szellemét a zsidó törvényszerűségtől és nemzetiségtől és egyesítette az emberiséget egyszerűen vallásos látomásai által. Szent Ágoston ezer évig uralta a kereszténység életét, mert Pál apostolt olvasván a kertben, levetközte testi vágyait s a földi polgári jog helyett Isten országában akart polgári jogot szerezni. Assisi Szent Ferenc és Szent Katalin még ma is tisztítják az emberek szívét, mert egykor tiszta szívvel meglátták az Istent. A modern Európa annak a máglyának a hamúján épült fel, melyet Luther a pápai bullával gyújtott fel. De e tűz is lángját ama fénytől nyerte, mely felgyúlt egykor Pál előtt és lesújtotta őt a damaskusi uton. Ama három ember közül, kik a XVIII-ik század végén kihuzták a francia kath. egyház nagy tévedéseit fenntartó oszlopokat s a fejlődésnek új irányt adtak, kettő vallásos volt. *Voltaire* úgy halt meg, mint Istent imádó, embereket szerető, ellenséget nem gyűlölő, de a babonát utáló ember. *Rousseau*, elhagyatva halt meg, de oly könyveket hagyott hátra, melyekből mindenki megismerheti a vallásos buzgóságnak azt az elragadó erejét, hogy miféle eszméi voltak neki az embernek Istenhez való hasonlóságáról. *Leibnitz* meg így kiált fel: „Vedd el a vallást és nem találsz alattvalót, aki a hazáért és igazságért vagyonát és életét feláldozná!”

Nagy, felette nagy hatása volt és van minden időben az igaz, őszinte vallásosságnak, az igaz, őszinte vallásnak. És e hatás mindig közvetlen. A vallásban felette nagy a jótékony, termelő, sőt szervező erő. A *szervező* erőt említettem. Ugyanis, emberi természetünk szerint vallásunkat közöljük másokkal s a vallás összehoz, társít minket mindazokkal, kikkel rokonérzéseink, rokonvágyaink és eszméink vannak. Ekkor célokat tűzünk ki: fenntartani, terjeszteni eszméinket, megvalósítani az életben elveinket; kcsőbb meghatározuk egyik a másikunknak jogait és kötelelességeit s így szervezkedünk és mikor ezt tesszük, akkor már, amint nevezzük, *egyházat* létesí-

tünk. Így jó létre az egyház, ami nem egyéb, mint az egy hitet vallóknak szervezett egyesülete.

Mi az egyház? Erről különféle felfogások és nézetek keletkeztek. Egyik részen állanak a theologusok, másik részen a történészek és harmadik oldalon a jogászok. A theologusok illető egyházuk hittételeit előre elfogadva, állapítják meg, hogy mit értenek az egyház fogalma alatt. Abban, az unitáriusokat kivéve, mind megegyeznek, hogy az egyház tagja bárki is kizárólag csak a kereszttség által lehet. Aztán abban is, hogy csakis a keresztény egyház nevezhető egyháznak s így minden más vallásos társulat, pl. a mohamedán, buddhista, zsidó stb. nem *egyház*. A történészek és jogászok legnagyobb része szintén elfogadja a dogmatikus álláspontot, de a kiválóbbak e szűklátókörűségen felülemelkednek. A magam részéről azokkal tartok, akik nem tagadják meg más vallásos és erkölcsös társaságtól sem az *egyház* nevet s akik — bár gyönyörű szimbolikus cselekedetnek tekintik a keresztelést — keresztényeknek mégis csak azokat tartják, akik elfogadván Jézust mesterüknek, élük az ő életét, vagyis szimbolikusán kifejezve, akik eszik az ő testét és isszák az ő véré, akik szellemi életének a názárethi próféta az egyedüli vezére és irányítója. Így tehát, ismétlem, hogy keresztény egyház alatt értem azt a vallásos és erkölcsi szervezett testületet, mely Jézus tanításait igaznak tartva, elfogadva, e tanításokon építi fel hiveinek vallásos és erkölcsös életét s ezek alapján keresi földi boldogságát és jövő üdvösségét.

E meghatározás után tisztában lehetünk azzal, hogy én a Jézus tanításain felépült úgynevezett keresztény egyháziól fogok szólni.

Az állam fogalmának meghatározása már sokkal könnyebb, bár ennek meghatározása körül is többféle nézet uralkodott. Ugy látszik azonban, hogy a jogászok legtöbbször sikerült az állam fogalmára nézve csaknem mindenki által elfogadható meghatározást találni. Az állam létrejöttét az emberi szükségérzetnek tulajdoníthatjuk. Az ember elsőrendű szükséglete: a lakás, az étel és ruházat bármily primitív alakban is. Ezeket megszerezni vagy *munkával*, vagy csak *lopással*, ne mondjam, rablással lehet. A becsületes, szorgalmas munka eredményét mindig kockáztatta a *lopás*. Élni, dolgozni pedig csak csendben, rendben, békében és biztonságban lehet. Ezeket biztosítani, az ellenük vétőket megbüntetni létesült az a szervezet, melyet *államnak* nevezünk. Valamint a szervezet, úgy a hozzáfűzött eszme is sokat változott, míg a modern

korban egészen meghatározódott. A magam részemről teljesen elfogadom dr. Nagy Ernőnek e meghatározását: „Az állam valamely határozott területen állandóan megtelepedett embersokaságnak (népnek) egy egységes főhatalom alatt magasabb személyi életre (személyiségre) történt egyesülete.“ (Dr. Nagy E.: Közjog. 1. lap.)

Ennek elfogadásával tisztán áll előttem a *keresztény egyház és állam* fogalma. Szükségem volt e kettőnek meghatározására azért, mert ezeknél *két hatalom* tűnik szemünkbe s a két hatalom céljának, hivatásának, az emberi életre való kihatásának kérdése, azok viszonyának a megállapítása nagy feladat mind az egyházi, mind a világi emberek előtt.

Állam, államok léteztek jóval a kereszténység előtt, de a kereszténység alig 2000 esztendő, élete azonban teljesen bevegült az államok életébe s ott nagy átalakításokat végzett. Így van ez különben mindenik világvallással. A zsidóknál állam és egyház vagy vallás együtt álltak, a buddhizmus *ég fiát* adott a császárnak a buddhistának, a mohamedánizmus kalifát a szultánban. S a kereszténységet közvetlen megelőző időszakban a nagy római birodalmat alkotó egyes kis országokban, tartományokban a vallás és állam együtt éltek; mint jó házaspár, egymás ellen semmit se tettek, de egymásért éltek és haltak. A kereszténységgel azonban ilyen egységet teremteni állam és egyház között nem lehetett.

Mint mindnyájunk előtt ismeretes, a keresztény vallás, mint egyház is, a kicsiny Palesztinában, Jeruzsálemben alakult meg. Palesztina annak a nagy római birodalomnak volt egy része, mely akkor az egész civilizált világot magába foglalta. Az egyház Palesztinában még meg sem erősödhetett, mielőtt Titus Jeruzsálemet elpusztítva, a zsidókat szétszorta. Itt tehát az egyház és állam viszonyáról nem sokat mondhatunk. Legfennebb annyit, hogy a keresztények a zsidók részéről üldözésben részesültek. Így volt ez különben a római birodalom minden részében. Úgy, hogy a keresztények jó ideig nem merték megvallani nyíltan, hogy ők keresztények. Hogy mégis tudtak *szervezkedni*, az annak tulajdonítható, hogy kezdetben, mint *halotti társulatok* tagjai jöttek össze. A római birodalomban ugyanis kétféle vallás volt: *megengedett* és *idegen*. Minden meghódított tartomány lakóinak szabadon lehetett vallásukat gyakorolni, de már attól eltérőt senkinek sem. A császárok voltak a *pontifex maximusok*, vagyis a vallások fejei s csak az a vallás létezhett, mit az állami mindenhatóság engedélyezett. A császárok szobrai előtt — mert a császárokat is az istenek közé

sorolták — bizonyos meghatározott időben mindenkinek áldoznia kellett. Ez alapjában véve egy szimbolikus áldozat volt, mert a császárok szobra a birodalom egységét képviselte; aki tehát itt áldozott, az a birodalom egységének hódolt. A zsidó vallás a *megengedettek* közé tartozott s míg a keresztényeket úgy tekintették, mint ennek egy felekezetét, nem volt bántódásuk, sőt a római egyesületi és gyülekezési jog alapján, joguk volt társulatot alapítani, különösen ama célból, hogy az elhalt hívek tisztességes eltemetése biztosíttassék. Így hát, mint halotti társulatok tartották meg hitüket, terjesztették a hitet és szeretetet; szaporodtak és szerezhettek még vagyont is anélkül, hogy magukat nyíltan Jézus követőinek vallották volna. Lassanként azonban a titok kipattant s ekkor nyílt üldözés lett osztályrészük, mert veszedelmes volt egy oly társaságot megtűrni, mely a jövő élet reményeiért lemond a világról, mely egyetemes Istent tanít; az állami eszmével szemben az Istenországáról prédikál, szabadságról, egyenlőségről és testvériségről beszél a rabszolgák honában. Tíz császár részéről szenvedtek a keresztények nagy üldözést; a tizediknek — Diocletiósnak — a IV-ik század elején a keresztények ellenségei büszkén véseték szobrára: „Diocl.-nak, aki a keresztény babonát az egész világról eltörölte.“ A kereszténység azonban nem babona volt és nem volt eltörölve. Alig néhány év múlva, 312-ben a világ feletti győzelméről beszélhetett. Nagy Konstantin akkor a keresztények segítségével meghódítja Rómát s uralkodó társával, Liciniccussal, kiadja 323-ban a *milanói* edictumot, mely biztosította az egész birodalomban a keresztény vallásnak szabad gyakorlatát. Nagy Konstantin majd az egész birodalmat kezére szerezte s mivel pontifex maximus volt, úgy gondolta, hogy csak igazságosan cselekszik, ha felveszi a keresztényeknél is a *kereszténység védője és külső püspöke* (externus) címet. A kereszténység államvallássá lett s ezzel rá nézve egy új élet kezdődött meg. A császár gondoskodott az egyház szükségleteiről; védelmére kel annak, kiváltságokkal látja el a püspököket, felmenti katonáskodás, közmunkák, adózás alól az egyház szolgálait, sok világi ügyek elintézését a püspökökre bízva, megengedi az egyháznak, hogy birtokot szerezzen, ajándékot és örökséget elfogadjon, templomai menedekhelyül szolgálhassanak; ámde, mint az egyház védője, beleszól az egyház ügyeibe is; a sok vallási vitatkozást meg kell szüntetni, így gondolkozott s ezért zsinatot hív össze, sőt, mikor a püspökök nem tudnak dönteni, dönt ő hittani kérdésekben is. Nagy Konstantin tehát úgy tekintette

magát, mint a keresztény egyház fejét. Nagy segítséget adott az egyháznak, de azt is várt attól. A kereszténység egészen az állam hatalmi körébe került. Állam és egyház kötelesek egymást kölcsönösen támogatni; ez az elv valósult meg Nagy Konstantinnál. Így rendeződik az állam és egyház közti viszony, melynek változhatatlanságára számítottak, hiszen mindenki, ha valamit alkot, azt hiszi, hogy alkotása örök időkre megmarad. Ez a rendezés, t. i. az állam és egyház kölcsönös támogatása *byzantinizmusnak* nevezetik. Ez uralta a helyzetet egészen a VIII-ik századig, úgy, hogy a római birodalom súlyos politikai helyzetével a kereszténység is nem egyszer súlyos helyzetbe került. Az egyháznál azonban volt egy eszme, mely az V-ik század elejétől mindig reménységgel és a helyzet megváltoztatásával kecsegtette s ez eszméje megvalósítására az állam védelme alatt türelemmel várt. Ez az eszme az volt, melyet Szent Ágoston adott „de civitate dei“ (*Isten állama*) című művében.

Nagy Konstantin politikáját követték utódai, de már nem-sokára II. Constantinnak Osius cordubai püspöktől e szavakat kellett hallania: „Szünjél meg kérlek, óh császár! Emlékezzél halandóságodra, ne avatkozzál az egyházi ügyekbe s nekünk ezekben ne parancsolj, hanem azokat inkább tőlünk tanuld. Neked Isten polgári hatalmat adott, reánk egyházat bizta; írva van: Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, Istennek, ami az Istené. Tehát nekünk nem szabad földi hatalommal birni, de neked sem sajátod a tömjén és a szent ügyek hatalma.“ (Szeredy Egyh. jogtan L. 207.) Vagyis eljött hamar az az idő, mikor az egyház megerősödvé le akarja győzni az államot, amire segítségül, sőt biztatóul jött Szent Ágoston említett munkája, mely kifejti, hogy *Istentől eredő két hatalom* van a világon *a világi és egyházi*. Az egyház az Isten állama, az állam pedig csak földi állam. Az egyház nem része az államnak, hanem különvált, önálló állam. Az egyház célja Isten akaratát keresztül vinni, az állam köteles ebben közreműködni, meg kell teremtenie a békét, a rendet, a jogi biztosságot, hogy az egyház cselekedhesse Isten akaratát. Ha az állam segíti az egyházat, azzal csak kötelességét teljesíti, de viszontszolgálatot nem várhat, mert a kötelesség teljesítéséért nem jár ellenszolgálat. Az állam nem követelhet befolyást az egyház ügyeibe, sőt, inkább köteles az egyháznak engedelmeskedni.

E gondolatokban már nemcsak az az eszme volt benne, hogy az *egyház és állam*, mint két hatalom közül az egyház alárendelt legyen, hanem az is, hogy nem férhet meg e kettő, mint egymás

mellé rendelt hatalom, sőt, hogy az egyház felette áll az államnak. Ezt igazolni is törekedtek és erre csodálatosképen megint a soha nem létező Ádám és Éva bűnbeesésének meséjét vették elő. Az igazolás ilyen eszmemenettel történt. Az emberek nem maradtak meg a vétkezés előtti állapotukban. Ha megmaradtak volna, egy társulatot alkotva, Isten bölcs vezérlete alatt, a szeretet köteléke által összefűzve, céljaikat elérhették volna. De mert megromlottak, hát társulat vált szükségessé, melyben földi jólétük és örök üdvösségük miatt egyesülni tartoznak. A bűn által az emberek Istentől és az ő társaságától elszakadtak, a hatalom és birvágó hajlandóvá tette őket a mások jogainak megértésére. Hogy az Istennel való összhang visszaállíttassék, Isten elküldötte fiát, ki az egyházat alapította, ami az emberek üdvösségét munkálja. De ezt csak úgy lehet munkálni, ha béke és rend van, amiért szükséges, hogy az emberek egy közös hatalom alatt társaságba egyesüljenek. Így jött létre az egyházi hatalom, mely az üdvösséget, tehát a földöntúli életet is szolgálja és az állam, mely békét, rendet, biztonságot teremt. Szóval készíti elő az utat a másiknak sikeres munkálkodására. Mindkét hatalomnak engedelmeskedni kell. Később, mikor már arról volt szó, hogy egyik felette áll a másiknak, arra is kaptak apostoli szöveget, hogy melyiknek kell főképp engedelmeskedni s idézték az apostol szavait: „Inkább kell engedelmeskedni Istennek, mint az embereknek.“

Meg volt az eszme, az elv tehát függetleníteni elsősorban az egyházat az államtól, másodsorban azt az állam fölé emelni. Hogy ez nem sikerült több százéven át, nem az egyházon mult. A népvándorlás korában örvendett, hogy létét megtarthatta; a mohamedánizmus hódításakor pedig imádkozhatott, hogy teljesen meg nem semmisült. Így a byzantizmuson minden szándéka mellett se változtatható. Sőt keletet az annyira hatalmában tartotta, hogy a keleti egyház attól mind e mai napig szabadulni nem tudott.

A római birodalom összeomlott. Rómának, mert akkor, a VI. századtól, már katholicizmusról vagy nyugati kereszténységről beszélhetünk, más támasz után kellett néznie. Megnyerte ezt a támogatást az egyre erősödő *germán* fajnál, ezek közt különösen a *frankoknál*. A byzantinizmustól azonban itt se tudott jó ideig megszabadulni. A frank uralkodók éppen oly szerepet biztosítottak maguknak, mint a régi római császárok. Védelmetk az egyházat, a pápákat, de ők nevezték ki a püspököket, ők adományozták a birtokokat, ők adtak befolyást a püspököknek az államban. Legjel-

lemzőbb Nagy Károly frank uralkodónak az intézkedése. Nyugaton jól tudták mindenütt, hogy ha az egyes uralkodó családok hatalmukat megerősíteni, a monarchiát kifejleszteni, a világi nemesiséget ellensúlyozni akarják: szükségük van a püspökökre, az egyházra. Adtak is kiváltságot ezeknek eleget, de nem függetlenségük biztosításával. Nagy Károly hűbéresévé tette a püspökséget, sőt magát a pápát is; ő adományoz püspökségeket még világiaknak is, de követeli a hűségi esküt, politikai céljainak szolgálatát, katonaság előállítását. Segítségére megy a pápának, birtokot ad neki, de követeli a császári koronát és a hűségi esküt a pápától is. Szóval nyugaton áll a byzantinizmus, úgy hogy a nyugati egyházakat csaknem mint nemzeti katolikus egyházakat lehet tekinteni, melyek felett az államfők uralkodnak, hoznak törvényt, a pápa csak annyiban szól bele a dolgokba, amennyiben meg tud az uralkodókkal egyezni.

A frank római császárság N. Károly után mind erőtlenebb lesz, míg 160 év után 960-ban elfoglalja helyét a német római császárság és akad néhány erős, hatalmas császár, kik N. Károly politikáját követve, pápákat tesznek és kergetnek el, akik az egyház segélyével hatalmas birodalmat akarnak létesíteni, melynek feje legyen a német császár, kultuszminisztere a pápa. Itt is csak a byzantinizmus. De változik a helyzet. Mély elméjű, erős akaratú és kiváló számító néhány pápa kerül a pápai székre, kik a megreformált Benedek-renddel, a clugnyi szerzetnek nyugaton egészen ellepő befolyásával hozzá kezdenek Szent Ágoston eszméinek megvalósításához. Kimondják, hogy az egyház nemcsak független az államtól, hanem felette is áll annak. Megkezdődik aztán VII. Grgelylyel az úgynevezett investitúra harca, mely odavezetett, hogy 1122-ben a wormsí concordatum szerint a pástorbót és gyűrűt a püspököknek többé már nem az uralkodó, hanem a pápa adományozza. A németrómai császárok csak jelen lehetnek a püspök-választáson, adományoznak birtokot és nyerne hűségi esküt. Kimondják a test és lélek, a nap és hold elméletét. A testet a lélek élteti, a hold a naptól kapja fényét: lélek és nap az egyház, test és hold az állam. Nincs többé két hatalom, csak egy, ez pedig az egyházé, az egyházat megszemélyesítő pápáé. És küzd a német császárság régi eszméiért, elveiért, de a küzdelemben az utolsó Hohenstaufen is elesik. János király Angliában föld nélkül marad s országát mint hűbért fogadja el III. Inczétől. Eléri a pápaság, mire vágyott; az egyház, amit sohase remélt. De VIII. Bonifatius

nem elégszik meg az elődei által biztosított hatalommal; ő mint Isten helytartója csak rendelkezni akar. Feszíti a húrt és a húr Szép Fülöp francia király kezében elpattan. Kimondják, hogy az állam és egyház viszonya nem alapítható a szentírásra. S aztán következik a pápai hatalom hanyatlása, az avignoni fogság, a pápai szakadás. S e romok között következik az ébredő humanizmussal a monarchiák függetlenségre törekvése, mikor a német nemzet 1338-ban egyhangulag mondja ki, hogy neki az a császára, akit ő annak választ és nem az, akit a pápa megkoronáz; a császár pápai koronázás nélkül is császár. Dante „De monarchia“ című művében megtámadja a pápának állam feletti hatalmát. Jönnek a reformáló zsinatok vergődései s végül a reformáció, mely újabb elméletet viszen be az egyház és állam közti viszony kérdésébe. Mindezek a pápai, tehát az egyházi hatalom korlátozását munkálják.

Már a reformációt megelőző századokban megindult volt a törekvés arra, hogy az államokat függetlenítsék az egyháznak befolyásától. De nehogy azt higgyük, hogy a reformációt a német fejedelmek tisztán a vallás ügyéért támogatták. Nem! Hanem inkább politikai okokból. Hiszen Miksa császár nyíltan megírta Bölcs Frigyesnek, hogy vigyázzanak a szerzetes (Luther) bőrére, mert még nagy hasznát vehetjük neki. Tény az, hogy a reformáció felette sokat ártott a kath. egyházi hatalomnak. Egy tridenti és a mult században a vatikáni zsinatnak kellett bekövetkeznie, hogy az egyház hatalmából megmenthesse azt, amit lehetett. És sokat megmentett. Azt az elvét, azt az eszméjét, hogy a világfeletti uralom az övé, nem adta fel, várja az alkalmas idöket. De azt hiszem, sokáig kell várakoznia, mert az idök megváltoztak s a monarchikus, valamint a republicanus kormányok megsaporodtak, megerősödtek, ezek pedig nem kedveznek az arisztokráciának, vagy mondjuk még inkább, az autokráciának.

A reformáció az emberi előhaladásnak és művelődésnek új irányt adott. Az egyház és állam közötti viszony kérdésének megoldásaira újabb elméletek keletkeztek. Egyfelöl a kath. és másfelöl a protestáns egyházakban, de maguk az államok is adtak a világnak oly világi jogászokat és törvényalkotókat, kik figyelemre méltó terveket, eszméket terjesztettek a világ elé, a kérdés végleges rendezésére. A katolikus egyháznál figyelemreméltó a Franciaországban keletkezett *gallicanizmus*, mely a pápa jogait kívánja szabályozni francia földön; Németországban a *febronianizmus*, mely már nemcsak a pápa hatalmát korlátolja, hanem a püspökét is függet-

leníti s mintegy a nemzeti katolikus egyház megalkotását célozza, melyben állam és egyház egymástól függetlenül élnek. Ott van végül a *jozefinizmus*, mely az előbbi alapon indulva, csaknem a byzantinizmusig megy, midőn II. József, kiról az elnevezés is van, beleszól császári hatalmi parancsával az egyház ügyeibe, püspökségeket szervezvéen és törölvén el, szerzetesrendeket oszlat fel, vagyont foglal le, ünnepeket, bucsújárásokat töröl el. Szóval a protestantizmus hatása alatt a katolikus egyházban megnyilatkozott elméletek is arravalók voltak, hogy rendezzék a viszonyt az egyház és állam között. Ez azonban végleg még sehol sem sikerült, mert Róma ragaszkodik régi, a világ feletti hatalma eszméjének elismeréséhez, az államok pedig függetlenségeikhez s így az úgynevezett *konkordátumokban* keresik az ideiglenes megoldást.

A protestáns egyházak állami helyzetét már maga Luther megkönnyítette azzal, hogy az egyházat a fejedelem főhatósága alá helyezte. Luther az egyetemes papság elvét hirdeti. Mindenki pap s így a fejedelem a legfőbb pap. Ez az egyházfejedelemség. A későbbi időben igazolni kellett ezt az elméletet. Igazolásul háromféle újabb elmélet keletkezett. Egyik az, amit *episcopalis* rendszernek neveznek. Eszerint 1555-ben az augsburgi vallásbékével megszűnt a hívők felett a katolikus püspökök hatalma, átháramlott az a fejedelemre, akit az jogosan megilletett. Birja tehát az államfő az egyházi hatalmat világi szuverénitásánál fogva; azonban e hatalmat a tanítói hivatal — *papság* — tanácsa szerint tartozik gyakorolni. Az államfő hatalma tisztán csak külső, míg a belső dolgokat a papság — az úgynevezett consistoriumban — intézi. A nép kötelessége e rendszer szerint: engedelmeskedni az említett világi és egyházi hatalomnak.

A másik a *territoriális rendszer*. Ez azt tartja, hogy az egyházi hatalom az állami hatalomnak alkateleme, annyira, hogy az államhatalom gyakran még a tisztán egyházi ügyekbe is, mint pl. a liturgiai szabályzat megállapításába is beleavatkozik. E merev állásponton úgy igyekeznek enyhíteni, hogy azt mondják, hogy a fejedelem jogköre csak a külső békére, a rend fenntartására irányulhat, de nem a belső békére, a hitvallás terére, mert a vallás a lelkiismeret dolga lévén, abba a fejedelem be nem avatkozhatik.

Harmadik a *collegialis rendszer*. E szerint az egyház szabad egyesület; a hívők szabad elhatározása ad annak létet; az egyház-hatalom nem alkateleme az államhatalomnak, az egyháznak saját jogai vannak s azzal szemben a fejedelemnek csak annyi joga van,

mint bármely más szabad egyesülettel szemben. Lehet a fejedelemnek egyházhatalmi joga, de csak akkor, ha az átruháztatott reá, azonban ez nem olyan államfői hatalom, mely őt szuverénitásánál fogva illetné meg. Államfői jogánál fogva a fejedelemé csak a legfőbb felügyeleti és védelmi jog.

Ez elvek közül a mult században a collegialis rendszer elvei kezdettek diadalmaskodni egyes országokban. nemcsak a lutheri, hanem az összes, különösen pedig a protestáns egyházakkal szemben s tagadhatatlanul jótékony befolyással voltak.

Kálvin nézete szerint az államnak az egyház hatalmi kérdésében semmi beleszólása nem lehet. Azonban, amint a kálvinizmus egyes országokban szervezkedni tudott, Kálvin merev nézetéből sokat engedett, velünk együtt elismeri, hogy az államhatalmat megilleti az egyház felett a legfőbb felügyeleti és védelmi jog, de már belső ügyeinkbe az államhatalomnak semmi beleszólása nem lehet. Az államnak kötelessége védeni érdekeit, de amíg mi az ellen nem cselekszünk, egyházunk dolgaiba a beleszólási jogot el nem ismerhetjük, a legfőbb felügyeleti és védelmi jog mélységes tiszteletben tartása mellett, lelkiismeretünket kormányozni csak egyedül Istenre bízhatjuk.

Az egyház és állam közötti viszony kérdése tehát még nincsen megoldva. Mindenfelé igyekeznek ezt rendezni. E tekintetben is különböző elvek nyilatkoznak meg. Ilyenek: hol az állam és egyház *egyek*, amikor vagy az egyház uralkodik az állam felett vagy az állam az egyház felett. Továbbá, ahol az állam és egyház teljesen külön válnak egymástól. Ilyen az amerikai rendszer, hol az állam hatásköréből a vallás ügye ki van zárva; a laikus államrendszer, mely a vallást nélkülözni kívánja, de az erkölcsi világ részére polgári moralt állapít meg, melyet teljesíteni mindenkinek kötelessége. A *jogállam* elmélete, mely az államot elválasztja minden vallástól és egyháztól s a polgárookra csakis a tőle származó állami szabályokat tartja kötelezőnek. Végül a *szabad egyház szabad államban* elmélet, mely szerint az állam és egyház egymás mellett léteznek, de mint külön önálló testületek. A külső dolgokat intézi az állam, a belsőket az egyház, a vegyeseket közös megegyezés útján szabályozzák.

Mint említettem az egyház és állam közti viszony kérdése még nincs mindenütt és nincsen teljesen megoldva. Ha bárhol is ezt megnyugvásra megoldani akarják, szükséges tekintetbe venni, nemcsak a kereszténység, hanem az egyes egyházak célját és főleg multját,

az emberiség érdekében eddig kifejtett munkálkodását. Mert hát mit is tettek és tesznek az egyházak? Befolyásolták az emberi társadalomnak minden körét, az emberiségnek minden rétegét és pedig jótékonyan. Befolyásolták a magán viszonyokat, az állam- és nemzetközi viszonyokat s oly intézményeket létesítettek és tartottak fenn, melyek egyes államok erkölcsi életébe mélységesen belenyulnak. Megtanítják az embereket engedelmeskedni a felsőbbeknek, tisztelni a jogi rendet, a törvényeket, eltérni inkább, mint megbosszulni a sérelmeket; az adott szónak, a fogadalomnak, az *eskünek* szentségét hirdetik lenn és fent egyaránt, de hirdetik egyuttal a felelősséget is még a trónoknak is; munkálkodást, kötelesség teljesítést parancsolnak. Szelidítik és emelik az erkölcsi életet, javítják a bűnösöket, menhelyet adnak az üldözötteknek. Felszabadítják a rabszolgákat, egyenlő emberi jogokat tanítanak, mint Isten gyermekeinek, enyhítik nyomorát a testvérnek, ott vannak születésünknél s végig kísérik egész életünkön s utolsó Isten hozzádban áldást mondanak porainkra is. Tanintézeteket, népnevelési intézményeket létesítenek, szegény, árva, gyám- és kórházakat állítanak és tartanak fenn s mindezeket hittel és szeretettel bearanyozzák. Küzdenek fényűzés, nyers mulatságok, uzsora, durvaság ellen és beviszik a vagyonszerzés mesterségébe a becsület morálját. De ki tudná mind elősorolni azt a sok jótékony befolyást és munkát, melyeket az egyházak tettek és tesznek?!

Nagyon megfontolandó tehát minden államra nézve, mikor az egyházak és állam közti viszonyt rendezni akarja, hogy mit és miképp cselekedjék. Megfontolandó az különösen, hogy az államok változnak, meg is semmisülnek, a fajok oda lesznek, beolvadhatnak, kipusztulhatnak; de míg világ s a világon ember lesz, addig a hit, a vallás és az ezeken alapuló egyházak mindig létezni fognak. A forma, az alak megváltozhatnak, de nem a lényeg, nem az alap, mert az személyválogatás nélkül van az emberi kebelbe oltva s gyökerét onnan senki ki nem tépheti, mivel Isten ellen nem lehet tusakodni, a vallást pedig ő ültette keblünkbe.

A keleti egyház mind ama küzdelemben és célokban, melyek a nyugati egyházat olyan jelentékennyé tették, nem sok részt vehetett. Nyolcszáz évnek hitvitája, majd a mohamedánizmus és a keresztes hadjáratok okozta szenvedések megnyomorították. A konstantinápolyi pátriárka maradt, ami volt: alárendeltje a császárnak, később függött még a szultánoktól is. Legerősebb lett az orosz birodalomban, ahol Katalin cárnő óta az egyház és államfőség teljesen a cár kezében összpontosult. A török fennhatóság alá tar-

tozott tartományok, amint felszabadultak, igyekeztek szervezkedni. Teljesen a Byzanti mintára, úgy hogy azokban az országokban, melyekben a gör. keletik nagyobb tömegben voltak és vannak : az uralkodót tekintik az egyház fejének, kinek kezében a legfőbb egyházhatalom összező. Szóval, áll ez országokban a byzantinizmus vagy újabb felfogás szerint a caesareocratia. Jórészt ennek tulajdonítható, hogy a keleti egyház messze hátramaradt a nyugatival szemben. s a VIII-ik század óta az emberiség és művelődés érdekében kifejtett fontos lépések megtételében. Ez az oka, hogy a reformáció szele sem érintette közlről és jótékonyan s a szabad gondolkodás és vizsgálódás nála teljesen visszamaradt. Csak az újabb idő, a nyugattal való érintkezés mutat valami sarkalást. De, hogy merev maradiságából mikor fog a keleti egyház a szabad fejlődés és haladás útjára lépni? Csak Isten tudja, mert sok mindennek meg kell először változnia. Legelső sorban a sok babonát, előítéletet kell eldobnia s azután az emberi jog által diktált szabad fejlődés útjára lépnie.

Csifó Salamon.

Brassai Sámuel.

Módszertani munkássága.

Brassai iskolai reformmunkájával szerves összefüggésben van módszertani elmélete. Hogy elméletét jóval később fejti ki, az az idők járásán mult. A 40-es évek a szabadságharc kitöréséig az új tanterv életbeléptetésével összefüggő nehézségek elhárításával teltek el. E nehézségeket főképp és elsősorban az okozta, hogy nem voltak tankönyvek, jóformán egyetlen tantárgyból sem. Brassainak tehát minden idejét és buzgalmát arra kellett fordítania, hogy részben maga írjon, fordítson vagy dolgozzon át könyveket, részben másokat keressen, találjon és nyerjen meg könyvek írására. Mikor aztán a legkiáltóbb szükségleteken annyira amennyire segítve volt s a tanítás jó mederben, évről-évre kielégítőbb eredményt mutatva megindult, jött a szabadságharc, amely Brassait békés kulturális foglalkozása teréről elsodorta s csatasorba állította.

Brassainak tehát nem volt ideje, hogy a tanulmányok új rendjének megállapítása s életbeléptetése után a *tanítás új módjának* elméletét is kifejtsen s az iskola munkájába bevigye.

Pedig erre épen olyan nagy szükség volt, mint a tanulmányok megmerevedett rendjének az új idők követelményeinek megfelelő megváltoztatására. Mert milyen volt akkor a tanítás?

Az iskolában tulajdonképpen háromféle, hogy ne mondjam, különböző rangú tanítás folyt: a professzoroké, a publicus praeceptoroké és a magántanítóké. A reformokat sürgető s az életbeléptetést keresztülvívő Brassai e tekintetben is kritikát gyakorol. Az a tanítás minden egyéb volt, csak épen észfejlesztő s a gyermek és ifjú lelki fejlődését, szellemi életét tekintetbe vevő módszeres eljárás nem.

A professzorok előadása vagy szónokias és pathetikus, vagy az unalomig száraz és untató. Molnos Dávidról Kőváry azt jegyezte fel, hogy mikor magyar történelmi magyarázatai során a mohácsi vészig jutott, hangja elcsuklott, szeme könnybe lábadt és az egész

osztály vele sirt. Az igazi történelemtanítás valóban ilyen. Csak ilyen módon lehet a történelem *Gesinnungstoff*, amint Herbart kívánja és gazdag raktára a kedély és indulatok rovata alá tartozó eszméknek, amint Brassai mondja. De Molnos Dávid kiváló tanár, elsörendű szónok volt, amint fel van jegyezve róla s ilyen előadót ritkán lehet találni. Brassai, mikor a tanítás akkori módját jellemezni akarja, azt mondja valahol, hogy a tanár „elberbitél“ valamit, kihagyja azt, a következő órán elrecitálják neki. Azután megint következik a „berbitelés“ és így tovább. A tradálás módszeres eljárásáról, az eljárás lélektani ismereteken alapuló lépéseiről és fogásairól, az ésszerű haladás elveiről még a professzorokkal kapcsolatban sem lehet beszélni.

Ha ilyen volt a tanítás a kollégium felső tagozatán, az ú. n. kis egyetemen, ahol külföldi egyetemeket is járt s a tudományok színvonalán álló, tágasabb látókörű professzorok tanítottak, milyen lehetett az állapot alól, a gimnáziumi tagozaton, a gimnázium öt vagy később hat osztályában, ahol nem tanárok, hanem ú. n. *publicus praeceptorok* tanítottak, akik tegnap még maguk is a padban ültek? Ezeket a végzetek kiválóbbjai közül válogatták ugyan, de ez a megbízatás csak átmeneti állomás volt a kollégium kapufélfája és egy jobb papi állomás között. Brassai ideje előtt ezeket semmiféle vizsgálatnak és próbának nem vetette alá és működésében nem ellenőrizte senki. Rászabadították az osztályra, mellyel tehetett azt, amit buzgósága és tudása, vagy lelkiismeretlensége és tudatlansága diktált. Ha némelyik lelkes és eredményes munkát végzett s ezt észrevették, ez okul szolgált arra, hogy az állásából azonnal kiemeljék s papnak kinevezzék. A tanítás állandóságára, a módszer kialakulására valósággal hátrány volt az, ha valaki ügyesen és sikeresen tanított. Ezeknek szakirányú tudományos képzettségük semmi sem volt. A felső tagozaton legalább annyi nyoma volt a szaktanításnak, hogy a professzor azt a tantárgyat, vagy azokat a tanulmányokat tanította, amelyekkel ő maga kedvvel és előszeretettel foglalkozott. Itt azonban egy *publicus praeceptor*nak — Brassai ideje előtt — az évfolyam összes tantárgyait kellett tanítania, tekintet nélkül arra, hogy maga tudja-e vagy nem. Tanította azt, ami régebbi ismereteiből megmaradt emlékezetében s úgy, ahogyan tudta. Ha ennyire teljesen hiányos volt a tanulmányokban való előképzés, még hiányosabb volt, ha egyáltalában lehet, a módszeres eljárás fogásaiban való előkészület. A *publicus praeceptor*, ha volt kézikönyv, elolvasta gépiesen a következő megtanulni való

anyagot, feladta s következő órán papagály módjára felmondatta. Ha nem volt könyv, az eljárás ugyanez volt, csak azzal a változtatással, hogy valamit lediktált, amit a tanulók jól, rosszul — inkább rosszul leírtak s szajkó módra sokszor értelmetlenül és hibásan „bevágtak“.

Ezt a semmi tekintetben ki nem elégitő és meg nem nyugtató módszert volt hivatva pótolni és támogatni az ú. n. privat-tanítói intézmény, vagy amint Brassai a *módszerről* szóló tanulmányaiban nevezi, a *correpetitio*, melyet a „tanulók önállósága kifejtése ölü mérgének“ tekint. Ez abból áll, hogy az alsó osztályú tanulókat kisebb-nagyobb csoportokban egy-egy felső osztályú diák magántanítványaiul rendeli és osztja be az igazgató. Úgy, hogy egy erdélyi protestáns kollégium tanulósa magántanítók és tanítványaikból álló csoportokból áll, mint hajdan Róma lakossága patronusokból és kliensekből. Mi történik már e csoportokkal? Mikor a „classista“ négy-öt „köztanítói“ óráról kijő s a lenne a feladata, hogy az öt hallottakat „megkérözde és megeméssze“, előáll a magántanító s asztala köré gyűjti őket „privata“-ra. Itt Brassai tapasztalatai szerint három dolog történhetik: 1. Kikérözde, számoltatja őket leckéjükröl s megmutatja könyvükben a kihagyottakat. Ez ellen nem volna kifogása. 2. Ismétli a köztanító előadását. Ez a leckéken való figyelmetlenségre készítet s minthogy az előadás rendszerint silányabb és tökéletlenebb, a figyelmetlenségből eredő hibát és hátramaradást nem pótolja. Tehát tiszta veszteség. 3. Megtanultatja leckéjüket: segít feladatukat megfejtetni, dolgozataikat megcsinálni, fordításaikat elkészíteni. Szóval ami a tanuló önerejére van szánva, azt rendszeresen meghiusítja, az éptagút bénává teszi, az éplábút mankóra fogja. „Hát ne keseredjék el az ember, — kiált fel — midön látja, hogy ama nyomorékító műfolyamon minden nemzedéknek keresztül kell mennie“? Két okát tudja ez intézménynek. Egyik: azt mondják, hogy a docendo discimus elvnel fogva a magántanító korábbi tanulmányait ismétli s bennök megerősödik. Az „ismétlés“-re az a megjegyzése, hogy „egy tökélyes módszerrel rendezett tanintézetben, hol eszme eszmére van építve, hol a korábban jól elsajátított tanulmányokat és ismereteket a későbbiekben folytonosan használják, alkalmazták és így hallgatva ismétlik“ — mint ő az Okszerú Vezérben — merőben szükségtelen.

S ha mindjárt úgy volna is, „szabad-e — kérdi — ezt a hasznot a tanítvány világos rövidségével és kárával vásárolni meg?“ A másik ok s elismeri, hogy „ez sokat magyaráz, az, hogy ez az intézmény egy csomó iljúnak életfenntartás.“

A legnagyobb bajt az okozza, hogy a köz- és magántanítás *együtt van*. Elfogadhatóbbnak tartaná a Lankaster rendszerét, hogy az alsó osztályuak egész tömegét magántanítók kezére adják, habár jó tanítókat nagyobb számban kapni nehéz, mert itt az ártalom csak részszerinti, de a kettő együtt létezésében az ártalom „kivétel nélküli, lényegesen magában a dologban fekvő, orvosolhatatlan és elháríthatatlan.“ Az erre adott költség „elfecsérelt, károsan alkalmazott, a tanuló ártalmára kamatozó nemleges tőkepenz.“ Mert a tanuló „elmeépének“ az elkészített eszméket a köztanítónak minden közbenjárás és idegen segítség nélkül át lehet és át kell adni. E ferde és kártékony rendszert még megértené oly korban, mikor a közórák száma kevés volt, a szaktanítás hiányzott és a publicus praceptorok nem voltak képzettek; de ma — 1867—69-ben írta ezeket — csak a tanuló eszét enerváló reakcionárius intézmény.

Kétségtelen, hogy az 1867—69-ben papírra tett és rendszerbe foglalt elmélkedéséhez a tapasztalatokat 11 évi kollégiumi tanársága alatt szerezte. Ha az országos események nem zökkentik ki egész lélekkel végzett iskolai munkájából, a tanulmányi rend reformálása után bizonyosan a tanítás módjának a lélektani ismeretek alapján való megújítása következett volna, amiként ez a dolgok összefüggésének természetes rendjében adva van.

Mikor 1859-ben másodszor visszakerül a kollégiumhoz tanárnak, tökéletesen megváltozott helyzetet talál. 1861-ben „*Rövid elmélkedés az iskolaügy felett*“ címen a Keresztény Magvetőben egy kis cikk jelenik meg, melyben szemlét tart az iskolában és ifjúság között uralkodó közszellem felett, jól átgondolt javaslatait 10 rövid pontba foglalja s „elvi bővebb kifejtését fenntartja magának.“ A bővebb kifejtést *A módszer és némi alkalmazásai* adják. E tíz pontot tüzetesebben megvizsgálva, feltűnik, hogy lényegükben kétféle természetűek: egy részük a *tanulmányi rendre* és a *tanítás mód-szerére*, más részük a *nevelés* kérdésére vonatkozik.

A tanulmányi móddal azért kell ismételtlen foglalkoznia, mert az abszolutizmus Organisationsentwurf-ja a régi rendet gyökeresen felforgatta, az egyházaktól az iskolai autonómiát elkobozta s most az autonomia visszanyerésével az iskolaügy rendezésének súlyos felelősséggel járó terhe az egyházak nyakába szakadt. A nevelés kérdését olyan szembeállításban, amint a középiskolai törvény nyomán nekilendült tanítás túlsúlyba jutásával a nevelés háttérbe szorult, a 48 előtti protes'táns intézetek nem ismerik. Azelőtt kevesebb volt a tanítás, a túlterhelést, az iskola enciklopédizmusát nem is-

merték. Az iskola tanrendje, belső élete, napirendje, foglalkozása praecésekkel, templombajárással, istentiszteleteken való szolgálattal stb. úgy volt elrendezve, hogy az a maga egészében az egyház céljai szerint való nevelést szolgálta. Az egész iskolai munka lényegében inkább nevelés volt, mint tanítás. A viszony 48. után megváltozott. A Thun-féle terv olyan tantárgyakat is hozott be, melyeknek közvetlen hasznát sem a vezetőség, sem az ifjúság nem látta be. S ezzel bizonyos tehertöbbletet rakott az iskola vállaira. Aztán az ifjúság szelleme is megváltozott. Ez az ifjúság nem a 48 előtti, amely hosszú éveken keresztül alázatosan instanciázik, hogy a haját így vagy úgy vágathassa s mentéjét máskép szabathassa. Ez az ifjúság beleszól abba, hogy ezt vagy azt neki ne tanítsák, mert annak nem látja semmi hasznát. Ez az ifjúság politizál, „az iskola padjairól akarja vezérelni a világot“ s a tanárok passiva resistenciája átcsapott erre az ifjúságra s itt abban nyilvánul, hogy vége a régi szerénységnek s vége az elmélyedő, szorgalmas tanulásnak.

A módszerről szóló három értekezése a fentebbiek szerint természetszerűen oszlik két részre. Az első e kérdésre felel: *Mit tanítsunk?* A második erre: *Hogyan tanítsunk?* Az első tulajdonképpen 48. előtti tanulmányi reformjának utólagos elméleti megalapozása és igazolása. A második a szabadságharc miatt félbeszakadt reformmunkája módszer megújítására vonatkozó részének kipótlása.

Érzi és önérzetesen is fejezi tanulmányai végén, hogy „úttörő“ munkát végzett és hogy amit a tanulmányaiban leírt, az „egy élet tapasztalatainak eredménye“, melyet úgy foglalt össze, hogy írása közben egyetlen egy módszeres könyvet fel nem nyitott. És ennyiben „igényt tart az eredetiségre“. Ez jellemző nyilatkozat attól, aki a filozófiában Hegel után új rendszert nem vár s a filozófusnak azt a feladatot szánja, hogy a „tudományt alkalmazza“. Mert a módszer kérdésében az elveket a filozófia szolgáltatja.

Mi a módszer? „Az az ok-, cél- és szabályszerű eljárás, mellyel valami tudományos műveletet legjobban és előnyösben hajthatni végre“, vagy *tanító* módszerről lévén szó, „mellyel bizonyos ismereteknek egy tárgyra vonatkozó sorát egyik egyén a másiknak birtokába adja“. Adhat-e át egyik egyén a másiknak eszmét? A szó valódi értelmében nem, mert a szók, a beszéd csak ébresztők, melyek a halló lelkében szunyadó eszméket keltik fel az eszmetársulat nagy törvényénél fogva. Az eszmék (innata idea) eredetiek és származottak — tanítja Brassai a sensationistákkal és skeptikusokkal szemben. Ime, ez a kiinduló pontja, a filozófiai alapvetés.

A lélektan terén tehát nem Hume híve, ki azt tanítja, hogy nihil est in intellectu, quod non fuerit prius in sensu.

Mik a módszer alkalmazásánál az elvei? Egyik az, hogy a tanító a jeladó, sugalló, vezérlő és ösztönző, a tanuló az alakító, végrehajtó, alkotó. A tanítás mesterséges, a tanulás természetes. A tanító főkelléke az ügyesség, a tanulóé a figyelem, jó akarat és készség. A tanító, mint a gazda, magvakat vet el, melyekből a tanuló elméjében ismeretek teremjenek, mint gabona a földben. Mindkétféle magnak foganni, kelni, sarjadzani, gyarapodni, érni s mindezekre elégséges idő kell, míg a kész termés a sarló fölé hajlik. Az igazi tanító módszer egyedül helyes jelszava tehát: *keveset, jól és lassan!*

Ezt az elvet jó lesz egy kissé részletesebben elemezni.

Ha Brassainak a maga korában volt oka ez elvet újra és újra hangoztatni, nekünk ma egy lehetetlen tanulmányi rend súlya alatt és pedagógiaellenes intézkedések ellenmondó zürzavaraiban sokkal több okunk van figyelni Brassai alapos tanításaira. Mert ez a tanítás ma sokkal nagyobb mértékben jogosult, mint az ő korában. Brassai „a minden áron haladás“ korában óva int a filantropistáktól, kik játszva akartak mindenre tanítani, de a másik szélsőséges iránytól is, mely „kétágú tölcséren akószámra“ akarja a tudományt a tanuló fejébe tölteni s úgy képzeli, hogy „az elme egy határtalan mekkoraságú szivacs, melyre csak elegendő vizet kell eresztetni, hogy határtalan mennyiségben igya be“. Pedig csak egy dialytikus hártvához hasonló, minők az állati és növényi szervezet szövetei, melyek a tápszert nemcsak beszívják, hanem fel is dolgozzák. De a tápszert mértékfeletti bősége ép oly ártalmas, mint hiánya. Aztán a pszichológiai folyamatok ép úgy kívánnak időt, mint az élettaniak. Félig fogant eszmékbe újakat oltogatni, helyrehozhatatlan kártevés a tanulóknak.

De a világ ellenkező irányban indult. Követeli „az általános műveltséget“. S nem gondolja meg, hogy ez még a középkorban is lehetetlen volt. Hát még ma! Mindenből tanítani valamit, ez „a kóstoltató módszer“ semmikép sem fér össze az alapos és észmívelő tanítással. Fogalmat nyújtani valamiről a tanítás elején? Ez hegyére állított kúp, amely nem áll meg, hanem feldől. Ez nem lehet kiinduló pont, hanem csak végcél. Úgy, hogy induktív tudományt dióhéjba szorítani — nem lehet. És a lényegében deduktív természetű matematika? Ez meg a *leleményes*-nek nevezhető, de ritkán előforduló észjárását kívánja meg, melynél „egy kis sugallat“

nélkül néha egy lépést sem tehetni. A nyelveknél? Az anyai nyelv nyelvtanát tanítani balgaság: „Nyelvtant iskolában még csak gondolni sem lehet másképp, mint valamely nyelv tanítására szolgáló eszközt.“ A történelmi tanulmányok? Ezeknél „előrebocsátott általánosságok, melyeknek megragadására a tanuló elméjének semmimű fogantyú sincs adva“, semmi szolgálatot nem tesznek. E fejtegetések eredménye az, hogy *sokat és jól* semmiképen össze nem fér.

Válogatni kell tehát a tárgyak között s a válogatás mértéke az, hogy a célt legjobban megközelítő tanulmányok jönnek első sorban. És mi a cél? Mivelt elmék formálása. Tehát az az első tanulmány, mely az elmének több tehetségét veszi igénybe, mint a másik. Itt az utilitariusokkal száll szembe s állítja, hogy a tanulmányok között egy sincs, „melynek a jövőendő bárminemű pályáján egyenes hasznát venné a tanuló“ s azt is tagadja, hogy az egyetemi tanulásra egyenes előkészületül szükségesek volnának. „A módszer tökélyeinek legteljesebb képviselője a nyelvtan, ami az elme minden tehetségeit minden fokozatokon át teljes számmal gyakorolja és fejti.“ E tekintetben a görög és latin ma is versenytárs nélkül áll. Következik a mathezis, „a dedukáló tehetség, a szoros következtetések mestersége“, azután a história, „leggazdagabb bányája a kedély rovata alá tartozó eszméknek“ s végül, utolsó sorban, a természeti tanulmányok. Iskolai fontosságukról áradozó hiedelem „valóságos előítélet“, tanulásukhoz „érett ész“ kell; sem mint parergont, sem mint előkészítő tanulmányt jól és sikeresen tanítani nem lehet s azért a tantervbe, mint kötelező tanulmányokat nem is foglalja be.

Ez az első értekezés rövidre összevont tartalma. Felelet arra a kérdésre: mit tanítsunk? Régi tantervének elvi megokolása, melyen legfeltűnőbb vonás és legsajnálatosabb hiány, hogy a nemzeti nyelvnek és irodalomnak nem jelöli ki a megillető helyét. Pedig az abszolutizmus sötét korszakának élményei bőséges tapasztalatokat szolgáltathattak volna e felfogáshoz.

Brassai szerint a középiskolai tanulmányok háromfélék: nyelvtan, mathesis, történelem. Feltűnő, hogy a történelemnek, melyről 1837-ben még azt állította, hogy nem tudomány, most megkegyelmez. Rájött közben arra, amit a Herbat-iskola hangsúlyoz, hogy a történelem érzelmi anyag, azaz az érzelmek felkeltésének és művelésének pótolhatatlan eszköze. Ő úgy fejezi ki, hogy leggazdagabb bányája a kedély rovata alá eső eszméknek. A nyelvtanításról a régi humanus iskola pártolóinak szellemében beszél. De mégis egy lé-

nyeges különbséggel. Ő nem kizárólag az ó-klasszikai nyelveknek tulajdonítja az elmefejlesztő erőt, nemcsak ezektől várja a „szellemi gymnasticát“, amint magát kifejezi s amire a gimnázium szó eredeti jelentése utal, hanem ugyanezt várja a modern élő nyelvektől is és mindenekelőtt az anyai nyelvtől.

A mai ember felfogásától legtávolabb áll az a nézete, hogy ő a természeti tudományokat kötelező tanulmányul nem venné be a tanrendszerbe. Csak gazdag intézeteknek engedné meg, mint fényűzési cikket, hogy fizikai, vegytani és természetrajzi tanszékeket állítsanak. S ezek tanítására csak a más tantárgyaktól el nem foglalt szabad időt engedné át, de azt nem engedi meg, hogy ezekért a többi tanulmányra szükséges időt megrövidítsék. De a tanulókat sem engedné mind ezek tanulására, csak azokat, „mintegy jutalmul“, kik a kötelező tantárgyakban szorgalmasak s csak oly feltétel mellett, hogy leckeóráik terhelőleg ne szaporodjanak. Felfogása szerint a természeti tudományok csak annyiban tudományok, amennyiben elvet, törvényt és rendszert a filozófia ad nekik. S ha tantervet neki kellene készítenie, a három első tanulmány sorába rokonság szerint aláfoglalva bevinné a fizikának azt a részét, amely matematikai alapon nyugszik, a kémiai vegyítések számtörvényeit az egyenletek tana gyakorló példái közé s a természetrajzi tárgyak közül az emberre és állatra fontosakat a földrajzba.

Csodálatos és feltűnő Brassainak ez az állásfoglalása a természeti tudományokkal szemben. Annál csodálatosabb, mert igen alapos természettudományi ismeretei voltak. Ő maga is tanított fizikát és vegytant kollégiumi tanár korában. Sőt fáradhatatlanul buzgolkodott fizikai és természetrajzi gyűjtemény létesítésében és sokat áldozott erre a célra a magáéból is. És ő hozta javaslatba 1847-ben, hogy a fizika sikeresebb tanítása céljából szervezzék e tanítást a református és unitárius kollégium közösen. Hogy e terv nem valósult, csak a bekövetkező idők zavarán mult. Brassai ismeri a középiskolának nemcsak a gimnáziumi, hanem a reáliskolai alakját is. Ezeket a tanulmányokat ezekben sem engedi meg, ami még feltűnőbbé teszi felfogását. A műegyetem sem bizik a reáliskolanyújtotta ismeretekben s felvételi vagy előkészítő tanfolyammal segít a dolgon. Ha Brassai látná az utolsó félszáz év alatt nemcsak létesült, hanem virágzásnak indult iskola-típusokat, azt hisszük, revízió alá venné ezt a felfogását s megváltoztatná, amint módosította a történelemre vonatkozót is. S bizonyára gondolkodóba ejtené korunk tanügyi politikájának az az utilitárius iránya, mely az iskolát nem

az elmélet színhelyévé, hanem az élet iskolájává akarja tenni. Hiszen a 40-es évek elején ő volt az, aki a latin ellen, az elmaradt középkor ellen az új kor gyakorlati igényeit és követelményeit hangoztatta s azokat a tudományos ismereteket akarta az iskolába bevinni, amelyek a latin áttörhetetlen héja miatt maradtak künn.

Mégis meg lehet érteni, ha helyeselni nem is, Brassai elfogultságát. A fizikai tudományokat a legkülönbözőbb természetű ismeretek olyan conglomeratumának tartotta, amelynek nincs vezető elve, amelyben nincs rendszer s amely hozzá még tele van nem igazolt elméletekkel és hipotézisekkel. Már pedig ő az, aki sohasem vétő következetességgel hirdeti és gyakorolja is, hogy tanítsunk igazságot és soha semmit se tanítsunk, ami nem igazság.

A második és harmadik értekezés felelet erre a kérdésre: *Hogyan tanítsunk?* „A tanító az eszmék kelméit illően és célszerűen elkészítve a tanítvány eszének, mint pszichológiai gépnek átadja s aztán minden további beártás nélkül elhagyja, hogy önállóan s rendszeresen dolgozza fel eszmévé“.

Egyszer egyet. Azt az eszmeegyént, melyen legkitünőbb az önállóság, a különlét, a függetlenség jegye. Ez a nyelveknél a mondat (nem a szó!), a mennyiségtanban Euklides elemei, a történelemben a tények események sorozatában, de nem időszakokban csoportosítva, a természetrajzban a fajok. Ez elv ellen vét az olvasás tanításánál az a lélektani járatlanságra mutató ferde mesterkedés, mely az, ez, őz, üz szavaknál célszerűbb gyakorlatnak tartja ezt: ez az őz üz, ami értelmes mondat akarna lenni.

Az eszmék legyenek az elme érettségéhez szabottak, mert az erő és teher közti arány az életkortól függ s az ú. n. csodagyermekkek rendszerint elsatnyulnak, elnyomorékulnak.

Tanítsunk igazságot! És semmit se tanítsunk, ami nem igazság! Pedig mennyi mindent tanítunk, ami nem az! (Az ú. n. hangoztató módszer, a folyékony mássalhangzók, a latinban az accentus és quantitas összezavarása s íb.)

Mindent a maga neme és módja szerint! A tárgyakat elé mutatni, ha lehet természetben, ha nem, képekben. De a képek használatát is előbb meg kell tanítani. A térképek közül a domborművűek „az igazság elvének egyenes és szembeszökő megszegései“, mert a magasság tíz akkora, mint a vízszintes terjedelem. „Gondolatszikrául“ javasolja, hogy a tantermek s folyósok falait történelmi képekkel díszítsék. Kegyetlenül erős kritikát gyakorol a *katechetikai* módszerről, mely pedáns, lassú és untató kérdéseivel a gyermek

„gondolat-futamát megnyűgözi“. „Látott-e valaha valaki apát, anyát vagy száraz dajkát katechizálni?“ És az erkölcsi tanulság levonása? Hiszen az adoma sem ér semmit, ha meg kell magyarázni. Az sejtetlenül lopja be magát az elmébe.

Új tárgyakat kell felvenni, melyek a tanuló kíváncsiságát és figyelmét lekötik s az előadás legyen élénk, világos, szabatos, tiszta és figyelemkeltő. Oly adomány, melyet „csak jó kedvében és keveseknek osztogatott a természet“. Ez a tanítói talentum, a mens divinius atque os debita sonaturum, mely ha nincs meg, sem elv, sem utasítás nem adhatja meg neki s ily esetben jobb a tanítói pályáról lelépni“.

A harmadik értekezés *az eszmék rendezéséről* ez elveket állítja fel: legyünk fokozatosak, sohase előlegezzünk, legyünk következetesek, ismételjünk célszerűen, csoportozzunk óvatosan. Mindez elvek ellen tankönyveink s azok nyomán mi magunk is számtalanszor vétünk.

Brassai elmélete és tankönyveiben – megnyilatkozó gyakorlata hibátlanul, minden részletében összevágó. Alig lehet párját találni annak, hogy módszertani megfontolások és kézikönyvek oly szigorú következetességgel kövessék egymást, mint nála. Ha nyelvtanulásról és nyelvtanításról értekezik, gondolatait methodikai elvekre építi. Ha módszeres kérdéseket fejteget, nyelvtanból vett példákkal világítja meg azokat. Elmélet és gyakorlat kézenfogva elválhatatlanul együtt vannak. Módszertani elvei kifejtése után elmondja, hogy okszerű Vezérét, Számító Sokratesét és Algebrai gyakorlókönyvét felküldötte volt a bécsi közoktatásügyi miniszteriumhoz, hogy tankönyvül való használatukat rendelje el. Egyikkel sem volt szerencséje, visszautasították. Magyar ember bírálatára elejtették gyakorlókönyvét, nagy anyagi kárt vallott, de ennél jobban fájt: „jóakarátú — s szabad legyen hízkelni magamnak — nem egészen tehetségtelen törekvésem füstbemenése“. Ilyen szellemben kidolgozott tankönyve „kéziratban vesztegel több mint 25 éve“, valamint az Algebrai gyakorlat könyv II. része is, az egyenletek tárgyalása, melyben — mint mondja — szintén kockáztatott valami újat. Az Okszerű Vezér előszavában „kissé szokatlan módszeréről“ azt mondja, hogy „nem szeszély vagy eredetiségen kapkodás teremtette, hanem maga a természet sugalta s 25 évi tanulmányozás és tapasztalat diktálta“. Egy helyt azt mondja magáról, hogy „nekem csak egy tudományom van: a módszertan elméletben és gyakorlatban“ és önérzettel emlegeti „saját maga találta és amennyire egy

embertől telik, tökélyesítette módszerét“, melyet azért eszelt ki, hogy „élete egyik főfeladatát, a nyelvtanítási eszközök tökélyesbítését“ szolgálhassa. Nyilvánvaló e nyilatkozataiból, hogy módszertani elveivel már 1845-ben Okszerű Vezére megjelenésekor tisztában volt s csak az események akadályozták meg rendszerbe foglalását.

Másik feltűnő jellemvonása módszertanának s ez a filozófus Brassainál természetes, hogy elveit nem a gyakorlat nyújtja, hanem a filozófia, közelebbről a lélektan, mindamelllett, hogy a módszer tapasztalati fogalom. A mit tanítsunk? kérdésre adott feleletei elévülhetnek. De viszont vannak olyan állításai is, amelyeket már mi sem fogadhatunk el. Ilyen pl. az a felfogása, hogy a kémia s általában a természeti tudományok nem középiskolába valók, vagy hogy az elme formai kimívelésének legkitűnőbb s versenytárs nélkül álló eszköze a nyelvek. Különben is a tantervi anyag kiválasztásának kérdése lényegében olyan természetű, amely sok vonatkozásában a korszemlemtől, a társadalmi és gazdasági viszonyoktól függenek. De a Hogyan tanítsunk? kérdésre adott feleletei állandó értékűek, mert a lelki élet jelenségeinek, a gondolkozási folyamatoknak megfigyelésén alapszanak. A *keveset, jól és lassan* főelvét a legújabb kísérleti pszichológiai kutatás eredményei és megállapításai is igazolják. Ma már mindenki tudja, hogy a tudat gyújtópontjában egyszerre csak egy-két képzet kerül éles megvilágítás alá, a többi a széleken többé-kevésbé elhomályosul; ma már tudjuk, hogy az appercipiálásra idő kell, míg az új képzetek és gondolatok a lélek régibb képzeteibe bekapcsolódnak, azokhoz hozzáfogóznak s velük szervesen összenőve kialakulnak s azt is tudjuk, hogy minél tisztább, élesebb és szabatosabb volt a szemlélet, annál világosabb és rendezettebb lesz a lelki élet. Mindezek Brassai korában még nem voltak a tudomány közkinccse. Annál nagyobb és maradandóbb Brassai érdeme a módszertan magyar történetében s mai nap is minden fenntartás nélkül aláírhatjuk Felméri Lajos megállapítását, hogy elvei „a világ bármely pedagógusának becsületére válnának“ s ő „hazánk első methodologusa“.

Dr. Gál Kelemen.

Brassai, a magyar nyelv mestere.

Brassairól akarván beszélni, a Brassai szájával szeretnék szólni s azért adomával, Brassai-adomával kezdem és persze egy kis idegen nyelvvvel is tarkítom. Az egyszeri csizmadiainas így szólt a mesteréhez, mikor a remekbe készült kész cipőt prezentálta: „*Meister, die Arbeit ist fertig, soll ich gleich flicken?*“ „A munka kész, mester, vessek rá mindjárt egy nagy tákot is?“ *Quid rides?* A tanár és a diák ne mosolyogjon! *De te fabula narratur.* Róluk szól a nóta. A tákolnivaló új csizma te vagy, diák, a tákoló művész meg Nagyságod, tanár úr. Baccalaureatus remeklésed a 7—8 esztendői pepceselgetés után koszorús fejjel is folt után kiáltoz. A paedagogiátok, az iskolátok, a tanítástok nem egyéb, mint folytonos foldozás. Ki mondja ezt a lesujtó kritikát tanárról és a tanári foglalkozásról? A *magister Hungariae*, a tanárok tanára, Brassai bácsi.

Ugyanaz a Brassai bácsi, akit ma nekem itt mint a magyar nyelv mesterét kell megénekelnem. Hiszen tudom én, mi lesz a vége. Ha én itt remekbe dicsérem az öreg urat s a végén — úgy majd 2—3 óra mulva — nagy boldogan *fertig*-et (vagy hogy itthon maradjunk, *gata*-t) kiáltok, a magyar nyelv mestere szelid gúnnnyal felém fordítja a hosszú szakállát s csak ennyit mond: „*Soll ich gleich flicken, Marci fiam?*“ Nem, Brassai bácsi, így nem alku-szünk. Én ravasz ember vagyok ám s egy kicsit, ha megerőltetem magam, tapintatos is. Nyolc óráig csak nem gyilkolom itt a szegény gyanutlan közönséget unalmas nyelvfilozófiával. Én előre lemondok a remeklésről. Én csak olyan kérdésre felelek, ami itt mindenkit érdekel s úgy, hogy még Brassai se köthessen bele. Ha kutyamarást ebszörivel gyógyítanak, Brassait nem látom be, mért ne lehetne Brassaival magyarázni?

Kezdjük el hát az exament. Kezdjük azzal, amire Brassai is feleletet vár. *Quid Saul*, azaz hogy *Samuel inter prophetas?* Mit keres Sámuel a nyelvész-próféták, vagy ahogy Brassai bácsi fordítja — a gyökpiszkálók között? Ezt a tréfás kérdést annakidején maga Brassai vetette föl. Büszke önérzet lobogott a gúny alatt,

hiszen illetékesebb buvára a magyar nyelv rejtett kincseinek senki sem lehetett Brassainál. Álmában sem gondolhatta senki, hogy ez nem szatíra. Pedig hát kár volt tréfálkozni s az ördögöt a falra festeni, mert az ördög megjelenik. Aminthogy meg is jelent. Alighogy behunyta a szemét Brassai, a kolozsvári egyetem magyar nyelvészeti tanára, Szilasi Mór, igaz, hogy egyelőre csak magánbeszélgetésben, azt hirdette, hogy a magyar nyelvhelyesség ügyebajához neki, a magyar nyelv egyetemi tanárának, nincs semmi köze. A nyelvhelyesség az a stilisztika dolga, az nem nyelvészet. No szegény Sámuel, elmehetsz a tudományoddal a — stilisztikába, a magyar nyelvészetnek egyéb dolga van, mint a te kötekedéseiddel bibelődni. Így és ilyenformán tagadta meg öreg apját a magyar nyelvészet, ez a félretekintésekre nevelt kacér vénkisasszony. Nézzünk a szeme közé Őnagyságának, ennek a kényes fejérnépnek. Vaj' ki ő és merre van hazája? Együtt született a Magyar Geniuszal. Nem mai csirke tehát, tisztos multja van. Bokorugrós kislány korában azonban nem volt még ilyen kényes és válogató teremtés. Inkább csak ábrándos. Mesebeli hőskön legeltette a fantáziáját. Nimródtól Nabukodonozoron át Atilláig minden valamirevaló hős az ideálja volt, minden nagy tettben — Horvát István a megmondhatója — magára és a véreire ismert s egyedül csak a halzsíros atyafiságtól prüszkölt. Rátartós portéka volt, hiába no, mint a bátyjai. Hogy gyönyörű leányzó a kis fruska, azt a XVI. században vette először észre Sylvester János, a tudós humanista bibliafordító, a frizuráját egy századdal utóbb cibálgatta meg egy nagybotú zsörtölődő vén kálomista püspök, Geleji Katona, aki közbevetőleg legyen mondva, de csendesesen, hogy baj ne legyen belőle, minket, unitáriusokat is éppen eleget cibálgatott. Rettenetesen pedans, türelmetlen és erőszakos egy bácsi ez a püspök. Elhitette például velünk (merte volna csak valaki nem hinni), hogy csak így van jól mondva „a pénz kifizettetése, a halott eltemettetése, mert úgy-e világos, hogy nem a pénz fizet és nem a halott temet, hanem őt fizetik, illetőleg temetik. Szegény leányka, hiában próbálgatott aztán a tükörbe pillantgatni, hogy összecibált frizuráját rendbe hozza, a nagybotú bácsik nem engedték, Debreczenben pláne még a tükrét is összetörték: adta kis szégyentelenje, mit nézegeti magát, nézegetné inkább a nagybotú bácsik rettenetesen nagy tudományát. A kis hamupipőkét aztán a nagy Révai vette pártfogásba, sőt el-sikkadt atyai örökségét is kiperelte. A visszapörölt örökség azonban aligha lehetett arányban a hamúból kimosdatott s gyönyörű

eladólánnyá serdült hajadon szépségével, mert a nagybotú nagybácsiknak egyszerre csodálatosan megesett a szívük a szép eladólány hozományának a szegényességén s nagylelkűen elhatározták, hogy közös erővel megduplázzák. Kistafirozzák, ahogy ma mondanók. S dictum-factum kistafirozták. Hát ezt a szent buzgalomtól sugallt pedans kistafirozást nevezik nyelvújításnak. Kikészítették, kikenték-fenték, pudereztek, pacsulizták, pirosították a szegény leányzót olyan nagyvilági dámának, hogy az édesanyja is megijedhetett tőle.

De hát az ég szerelmére, hol volt Brassai bácsi, hogy ezt megengedte, hogy ezt eltűrte? Jaj, Brassai bácsi akkor még csirke volt. Ő 20—30 s egynehány évvel a vállán még nem tartotta illőnek belekotyogni a felnőtt emberek dolgába. Ő akkor még csak tanult. S mikor aztán a porondra ő is kiléphetett, a nagy harc már jóformán elült, a nagybotú nyelvújítók győztek, a kikészített leányzó mesterséges bájait többé nem lehetett ledisputálni. Akinek nem tetszett, legfeljebb duzzoghatott bátran tovább. A pusztá duzzogással egyedül Brassai bácsi nem elégedett meg. S nem elégedhetett meg, mert ő messziről jött, nagyon messziről. Hazulról. Mójában volt messze és mélyre látni. Amit ő Hamupipőkéről tudott, azt nem mástól tanulta, azt ő hazulról hozta, az az ő bográcsában főtt. Mikor? Az előkészületnek azon tizenkét esztendeje alatt, melyről életírója se tud beszámolni. Pedig abban a rejtélyes 12 esztendőben nem is az a csodálatos, hogy utánuk egyszerre kész tudósként robban elő Brassai. Jó koponya elvégre 12 év alatt rengeteget tanulhat, úgy értem, hogy rengeteget beszédhet és elraktározhat. A csodálatos nem ez. Az a csodálatos, hogy a Brassai koponyája nem beszédte és elraktározta, hanem *kitermelte* a maga tudnivalóit. Kivált a nyelvre vonatkozó tudnivalókat. Hogy mi a nyelv? Hát gondolkozott ezen valaki a Brassai korában? Hogy mi a nyelv? Hát nyelv. Adta az Isten, beszél az ember, tanulja és utálja a diák. Ott a *declinatio*, *coniugatio*, *duo ablativi*! Szedd be, adta kölyke, edd meg s hallgass! Donatus óta mindenki ezt csinálja, aki tanulni akar. A klavirmester azonban nem ezt csinálta. A klavirmester gondolkozott. S mert a Brassai fejével gondolkozott, csodálatos dolgokra jött rá. Megvillant előtte, hogy ni ni, az a nyelv, az a nyelv furcsa portéka, azt nem lehet megfogni. Az nem *ergon*, hanem *energia*. Nem véglegesen befejezett, lezárt valami, hanem valami folyton működő, állandó tevékenység. Aki tudja, hogy az egész mai modern nyelvtudomány ennek az egy-

szerű igazságnak a fölismerésén épül föl, az elhülve áll meg Brassai bácsi előtt, mert a Brassai bácsi fejében ez az igazság már szinte kerek száz évvel ezelőtt megvillant. Nem mondom, hogy így meg is formulázta, mint én itt, még azt sem, hogy teljesen új igazság lett volna, többek közt a nagy Humboldt-nál is ott szendergett csirájában, de a nyelvtudomány mint tudomány csak ma ért oda, hogy értéke szerint becsülje ezt az igazságot. Brassait még megmosolyogták érte Hunfalvyék, pedig ők sem estek ám a fejük lágyára. Nem tudták és nem hitték, hogy csak Brassai épít kösziklára. Amint a reszkető csupor csak Newtonnal beszélt érthető nyelven, a Brassai megvillant igazsága is csak Brassainak jelentett valamit. Jelentette azt, hogy a nyelvvel nem lehet és nem szabad tovább salabakterkedni, mint valami lomtári holt anyaggal. Az élőbeszéd vizsgálatából kell kiindulni. A nyelv csak az emberrel és az emberiséggel kapcsolatban érdemes a pepecselgetésre, különben céltalan, üres, értelmetlen, sőt olykor gonosz játék minden nyelvészkedés. Mi a nyelv? „A szellemi közlekedés eszköze, csupa symbolum, melyet az eszmetársítás örök törvénye tesz jelentővé és így a közlekedés célszerű eszközévé.” S mi szabályozza ezt a nyelvet? Tán valami józan belátás vagy örök érvényességgel megállapított, leszögezett és egyetemesen el'ogadott nyelvtani szabályok? Dehogy. Az *élőbeszéd* a szabályozó s az eszmetársítás az olaja. Hogy milyen ez az eszmetársítás olajával hajtott élőbeszéd-kerepelő? Logikátlan. Félszeg analogiak után induló. Ki hát az úr a nyelvben? A szabály, a belátás, a logika, a nagybotú bácsik? Nem. A nyelv ura „*az analogia úgy-van*“-ja. A nyelvtan az analogiak tudománya. Ez a Brassai bácsi igazsága.

Szédületes igazság ez, a nagybotú bácsik évezredes erőszakossága s rettenetesen tudákos nyelvigazítása után. Szegény hamúpipőke, magyar hamupipőke, de szomorú rád nézve, hogy ez a tudásban száz évvel előljáró klavirmester a születését is nem tudta legalább félannyival megelőzni, előre tolni. De sok frizuraigazítástól megszabadított volna az a gólyamadár, ha csak 50 évvel hamarabb érkezik. Talán 150 évvel hamarabb megértettük volna, hogy *leányzó* vagy s nem tehetsz róla, hogy nincs benned semmi logika. Brassainak, a logika mesterének kellett eljönnie, hogy a logikátlan nyelvet és a logikátlan asszonyokat megértse. (Egyébiránt, de ezt már zárójelben mondom s csak azért, hogy ot.hon baj ne legyen belőle, vigasztalódjanak az asszonyok. A logikával a férfiak is elég hadilábon állanak. Igazán logikus élőlény csak egy

van — a számár, mert egyedül csak ő következetes. No, igaz, a nagybotú bácsik közt is akad elég következetesség.)

De menjünk tovább. A megvillant igazság sugott-e valami egyebet is Brassainak? Sugott biz' az, de ha az igazat meg kell vallani, ezúttal és egyelőre hiába. Brassai nem hallotta meg. Az évezredek előítéletek, úgy látszik, Brassainál is erősebbek. Hét fejük van, mint a mesebeli sárkánynak s csak a mesékben lehet egy vágással hét fejet lenyisszentesíteni. Ott is csak annak, akinek egészen ott áll az esze. Aki sárkányt akar ölni, egyebet mindent verjen ki a fejéből. A Brassai fejében azonban ekkor már sok olyan drága *egyéb* volt, amit még a sárkányért is kár lett volna csak úgy egyszerűen kiheppenteni, kivált minthogy a tudatlanság annyi egyéb sárkányával is állandó harcban állott már „a tudománynak, elmés-ségnek és logikának ez a fegyveres Góliátja“. Hogy egyszerűbben és világosabban beszéljek, Brassai természettudós is volt, meg filozófus, meg pedagógus, meg a jó Isten tudja, mi minden tudomány-csemete apja és Szent György lovagja. Szakasztott úgy járt a fiaival, mint a tizenkétgyermekes családapa, összetévesztette őket: a *philologia* nevű leánykáját *botanica*-nak nézte és szólította. Vagy tán, az is meglehet, a virágot szerette annyira, hogy emiatt a nyelvészetet is a természettudományok egyik ága-bogának nézte és hirdette.

Hát ez bizony nagy tévedés volt ettől a nagy embertől, mert a nyelvészet eldisputálhatatlanul történeti tudomány. Ezt Brassai bácsi mindenkinél jobban tudhatta volna, hiszen, amint láttuk, éppen ő állította a nyelvészetet lélektani alapra, mikor az élőbeszédből indult ki vizsgálataiban, de a nagy koponya úgy tele volt lépésről-lépésre haladó pozitív tudással, hogy a szárnyaló fantáziát nem engedte szóhoz, vagy lenyesegette a szárnyait. Ez a tévedés kegyetlenül meg is bosszulta aztán magát, ez lett az ő sebezhető Achilles-sarka, de egyik bírálója, Kocsis Lenárd, azt mondja, hogy nyelvészeti működésének legértékesebb gondolata is ennek a tévedésnek köszönhető. „A természeti tudományok arkitektonikájának rendje rávezette Brassait az egyénnek azon határozott alakú egészenek eszméjére, mely maga nem szükségképpen része semminek, de amelynek részei reá nézve szükségképek és csak érte léteznek.“ Van-e ilyen egyén a beszédben is? Van. A nyelvbéli egyén a mondat.

Hogy valóban a virágok sugták Brassai bácsinak ezt a gondolatot, az nem bizonyos, de az bizonyos, hogy ez a fölfedezés óriási jelentőségű a nyelvtudományban. Egy eleddig jóformán teljesen ismeretlen birodalmat hódít meg a nyelvészet számára:

a mondattant. Belekaszál a logika és stilisztika réjtjébe, határvillongásokat támaszt, elszedi a fegyvereiket, de bátran szeme közé néz a grammatikai kategóriáknak, mindent újra értékel, kiemeli a nyelvészetet az örökös gyökpiskálgatás kiskorúságából, új feladatok elé állítja, új eszmények szolgálatába szegődötteti, az élethez közelebb hozza s míg ezekben és ezek által a nyelvtanítás terén halálos csapást mér a hagyományos lélektelen salabakterkedésre, magát a nyelvvel való foglalkozást modern alapra, lélektani alapra helyezte s ami fő s amit még senkinek se jutott eszébe kiemelni, valóban nemzeti tárgyá és foglalkozássá tette a magyar nyelvészetet. A magyar történelem és a magyar irodalomtörténet testvértudományává.

Így és ezzel tette Brassai jóvá azt a tévedését, hogy a nyelvészetet nem tartotta történeti tudománynak. Mert nem az a fontos, mit mond valaki, az a fontos, mit tesz; az a fontos, milyen termékenyítő hatása van a tettének. Nemzetnevelő dinamikus ereje ebben van a Brassai tudományának. Ez állítja őt Széchenyi mellé a nemzetnevelők pantheonjában. Emellett szinte nem is fontos már, hogy mit is mond az Okszerű Vezér-ben s a Magyar Mondat-ban, ebben a két csodálatos könyvben. Az első csak egy tankönyv, egy német nyelvtan, de ebben mutatkozik be Brassai, mint nyelvész. Tankönyvben eredetibb gondolkozásut bizonyára aligha látott valaki valaha, mióta világ a világ. A mondattannak ez az egyszerű magyar kékkönyv a hajnalhasadása. Egy minden ízében és porciájában eredetien megkonstruált külön világ. A *Magyar Mondat* pedig nem egyéb, mint ennek a külön világnak tudományos rendszerbe foglalása és elméleti megalapozása. Ismeretlen világot, szemnemlatta szűz területeket jár be itt Brassai s amit ő ott meglátott, megfigyelt és rendszerbe szedett, az örök forrásmunkája lesz minden későbbi kutatásnak és vizsgálódásnak a magyar szórend, a magyar hangsúly, a magyar beszéd legégetőbb problémái terén. Számbavételük nélkül egy kapavágást se lehet tenni büntelenül. Brassai itt korlátlan fejedelem. Olyan büszkesége a magyar szellemi életnek, mint Bólyai a matematika terén. Ez az, ami még máig se ment át eléggé a köztudatba. Még életfőri se hangsúlyozzák eléggé s egyebütt keresik a nagyságát. Különben is Brassainak örök tragikumuma volt, hogy tanításaira csak akkor kezdünk fölfigyelni, mikor tanításaiból egyetmást évtizedek mulva külföldön újra fölfedeztek, mint pl. Gabelentz a mondat dualizmusát. De — igazán szatirát lehetne írni rólunk — akkor is nem mi, hanem maga Brassai írt könyvet róla, hogy ni, ni, hiszen én ezt már 50 évvel ezelőtt jobban meg-

mondtam. Ilyen eljövendő keserű diadalokat jószoltam én is Brassainak ezelőtt 30 évvel az Okszerű Vezérrel kapcsolatban s valahogy ma is úgy sejttem, hogy Brassait csak akkor fogjuk igazán értékelni — ha ugyan megérjük — mikor valamelyik eljövendő nagy német nyelvész újra fölfedező útra indul s azzal amit meglát, alaposan szétüt egyszer s új rendet teremt a nyelvtudomány berkeiben. Az lesz a Brassai igazi ünnepnapja.

Most legfeljebb csak fanyar keserűséggel tudnám megállapítani, hogy dicsérni ugyan dicsérjük eléggé Brassait, de mintha nem tulságosan követnök abban, amiért dicsérjük. Ahogy vége felé járó tanári pályámon visszatekintek, én még csak egy embert láttam a mi körünkben az elmentek között, akiről föltétlenül tudom és vallom, hogy nemcsak megértette, de bátran követni is tudta Brassait a nyelvtanításban. Ez az ember Kovács Antal, boldog emlékezetű, melegszívű nagy pedagogarchája ennek a kollégiumnak. Hogy mi mit tanultunk Brassaitól, nem tudom, de azt látom, hogy tanítványaink ma is olyan rendületlen bizalommal fújják, mint mi annak idején, hogy :

Do, -go, -io végzetű,

A jó Isten s a tanár úr tudja, milyen *nemű*. Szegény ércszobor, ha hallja ott lenni, de csodálkozhatik rajta.

De hagyjunk föl az aposztrofálgatással és kesergéssel, mert hátra van még, hogy Brassai nyelvészkedésének legnépszerűbb és legérdekesebb oldaláról, a magyartalanságok elleni vitézkedéseiről is szóljunk végre valamit. A köztudatban úgy él az öreg úr, mint élő tilalomfa az általános nyelvromlás korában. Jókedvű adomák szólnak róla, hogy kivált életének utolsó két évtizedében nem lehetett vele anélkül szóba állni senkinek, hogy az ember beszédjét kedves zsörtölődéssel ki ne javítgatta volna. S ez a javítgatás ma is elkelve. Ruzicska tanár úr például ma egy heti előadásán említette, hogy a házuknál megforduló Brassai előtt számúzve volt a *család* és a *vacsora*. *Háznépet* és *estebédet* kellett helyette mindenkinek mondani. Hatóságok és intézmények is szívesen követték az öreg urat. A Keresztény Magvetőről pl. tudom, hogy a Brassai bácsi száz-áért temette el a század-ot, de arról már nem tudok elszámolni, hogy a *nyelü-t* és az *elü-t* (nyelv és elv) kire tudta rádísputálni. Kedves kuriozum volt az öreg úr a hosszú condrájával s ezzel az örökös jóízű zsémbelésével, de az igazat megvallva, valami tulságos komolyan vagy pláne tragikusan senki se vette. Mindenesetre kellemesebb volt, mintha teszem fel a pipázás vagy szeszfogyasztás ellen dör-

mög. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy ezekben a szelid alkalmi dörmögésekben merült ki a Brassai nyelvjavító ösztöne. Nem, Brassait a nyelvhelyesség kérdése közel 70 éven át foglalkoztatta, gyötrte és emésztette s a maga idejében kemény irodalmi harcokat vívott értük, súlyos sebeket osztva és kapva. Arany Jánostól ezért kapta ezt a kitüntető címet: a tudomány, elmésség és logika fegyveres Góliátja. A *magyar nyelv őre* címet meg maga vette fel. S ember jobban soha ki nem érdemelte ezt a címet. Ő igazán a nyelv született őre. Tüneményes jelenség a magyar szellemi élet mult évszázadi történetében. Egy magyar tudós, egy egyetemes tudású tudós, aki *tud magyarul*. Hát van ilyen is? Van valaki, aki az idegen nyelvek minden poklát megjárja s minden poklokon keresztül megmarad magyarnak, nem felejt el magyarul? Hát történhetik ilyen csoda is? Unicum! Nyisd ki a szád, tudós s rögtön megmondom, ki volt a mestered, kihez jártál iskolába. Herderhez, Hegelhez, Voltairehez, Channinghez vagy csak Cicerohoz? Lám Jókai nem volt tudós, Jókai a magyar széppróza halhatatlan mestere volt, minden poklokon keresztül nem az idegen nyelvű tudományok útvesztőit járta s a nyelvérzéke mégis megromlott, a szemünk előtt kezdett romlani. Hát a szegény tudósra, aki nem a nyelvérzékéből él, hogyne ragadt volna rá az idegen íz-bűz, kivált ha olyan átkozottul rettenetes és pedans idiomán kell átvágnia magát, mint a német mondat-konstrukcio pokla és útvesztője. Ezekben büntetlenül és következmények nélkül se csontra hízni, se hasat eresztteni nem lehet még a legelszántabb *sitz-fleisch*-nak sem. Brassai szinte az egyedüli kivétel. Az ő nyelvérzékét az idegen kulturákkal és idiomákkal való foglalkozás nem rontotta meg, hanem ellenkezőleg csak erősítette és öntudatosá tette. Hogy történhetett meg ez a csoda? Hát ezt — úgy gondolom — legjobb lesz Brassai bácsitól megkérdeni. Állásfoglalását a *kocsintásokkal* szemben (így nevezi Brassai a magyartalanságokat) úgy is neki kell megegyezésünk értelmében tisztáznia, nem nekem. Nekem, nem tehetek róla, egyéb jár az eszemben, amíg Brassai bácsival foglalkozom. Azon töröm a fejem, mi a különbség a tudós és a salabakter, a nagy ember és a nagy számár, a jó tanár és a rossz tanár közt? Mért sikerül egyik embernek minden, mért bukik bele a másik mindenbe? Mért él az egyik száz évig, mért fordul fel a másik 30 éves kora előtt? Mi az, Erassai bácsi, amiben az ember különbözik az embertől? Hát Brassai bácsi erre is megfelel. „Bujj be, számár, majd megtanulod a jövő évben!” — intézi el az egyik

ember. „De hát mért nem tud semmit ez a szegény gyerek?! — kérdi, *magától* kérdi a másik. — „Hibázott? Le a fejét, legyen rend!” — mondja a törvény. „Hibázott? Vajjon mért hibázott, szegény?” — kérdi a szeretet. Egyik kíváncsi, a másik nem kíváncsi. Ez az egész különbség, édes fiam. Egyiknek a fehér fehér, a fekete fekete. Punktum. A másíknak nem punktum. A másíknak a tánc csak most kezdődik: De hát mért fehér a fehér és mért fekete a fekete?

Ezek a *kíváncsi* emberek a dolgok mögé szeretnek bekukkintani. Ezek a kíváncsi emberek azok, akik messzire elmehetnek baj nélkül, mert messziről is jöttek. Hazulról, mint Brassai bácsi. Nem Torockóról, hanem *von Haus aus*, mint a német mondja. Nem Torockótól Torockóig, hanem Brassaitól Brassaiig. Az ilyenek a nagy emberek. Ezeknek minden sikerül. *Uti figura docet*. Látván a sok kocsintást, Brassai bácsi nem azt mondta: Üsd agyon, mert kocsintás. Brassai bácsi azt kérdezte, *magától* kérdezte: Mért kocsintás a kocsintás? Mért kocsintanak ezek a szegény kocsintók? Vajjon én nem kocsintok-e szintén? Hogy áll a szénánk, te szegény szerencsétlen nyelv? Az én szénám s a te szénád? Hogy a Brassai szénája hogy állott, azt nem tudjuk. Ha voltak bajok, azt Brassai 32 éves korára, mielőtt írni kezdett volna, rendbe hozta. A váltó lejárt, a váltót törlesztette. S a szegény nyelv? Hát kisült, hogy annak is lehet rendezni a váltóit. Nem is olyan szegény. *Szegény* nyelv? Hát hol az a szegény nyelv? Szegény nyelv nincs. Az nem szegény, akinek *elege* van. Az a szegény, akinek a *sok* sem *elég*. Szegény nyelv, ez számár beszéd. A szegénység nem a nyelvben, a szegénység a kocsintókban, az idegen idiomák után induló nagybotú bácsik fejében van. Az a szegény, aki nem gondolkozik, aki pl. minden kétségeskedés nélkül utána mondja másnak, hogy a szűk gondolatkörben élő falusi atyafi megél 1000—2000 szóval. (De szeretném ezeket a nagyságos urakat — ezt már én mondom, nem Brassai bácsi — elküldeni szótanulásra Részeges János bához Várfalvára. Meglátnák, hogy Részeges János bának csak a részegség körül több szava van ezernél. Hát még ha kijózanodik s az ekeszarvát is megfogja s a nem húzó Szilajt is biztatni kell? A káromkodásból kitelik a másik ezer.) Az a szegény, aki azt hiszi, hogy a nyelvek egy kaptafára húzhatók, aki nem tudja, hogy pl. ami magyarban *megy*, az a németben esetleg *jön*. Ami *testvér*, az *Bruder* s ami *bátya*, *öcsike* meg *ángyó*, azt hiába keresed a Goethe nyelvén, pedig amért német szegény, azért nem szegény.

Az a szegény, aki nem tudja, hogy két nyelven tökélyes synonymia a szavakban igen ritkán lehet, hogy a szavak legfeljebb csak rokonértelműek lehetnek, hogy egyik nyelvről a másik nyelvre való szóról-szóra fordítás a leghűtlenebb fordítás. Aki ezt nem tudja, gyilkosa a nyelvnek, mert csupa jó szándékból gazdagítani és szépíteni akarja. A saját analógiáiból élő nyelvbe nem szabad idegen, tehát hamis analógiákat csempészni, mert a hamis analógiák megromtják az ifjú nemzedék nyelvérzékét, idegenszerűvé teszik a magyar stílust, kiforgatják ősi örökségéből a nyelvet, amíg végre csak a szó lesz benne magyar, de a gondolkozás idegen. Körülbelül ez rövidre fogva a Brassai álláspontja az idegenszerűségek, vagyis jobban mondva a neologia és a neologusok ellen. Kitűnik belőle, hogy Brassai nem annyira a helytelen szavaktól, mint inkább a gondolkozás idegenszerűségétől féltette a nyelvet. A gyökpiszkálás ellensége nem a gyöktelen szavakban, hanem az analógiák romboló hatásában látta a veszedelmet, a magyar mondat Szentgyörgy-lovagja nem a hamis gyökű és összetételű *rakpart* és *raktár* apró-cseprő dúvadjai ellen húzta ki a kardját, ő a hamis analógiák stilisztikai sárkányfogait akarta kitördelni, a szólamokban és szólásmódokban elburjánzó idegenszerűségektől féltette a magyar beszéd szüzi épségét és eredetiségét.

Ebben és ezekben írta meg az orthologia nemes levelét az orthologia apja, Brassai Sámuel. S ha elmélet és gyakorlat mindig egy úton járnának, — akkor én itt most diszharmonia nélkül szépen befejezhetném a mondanivalóimat, — akkor Brassai bácsi nem vészett volna össze Szarvas Gáborékkal s akkor én is azt mondhatnám s de örömmel mondanám, ha mondhatnám, amit Gál Kelemen mondott Brassairól írt legutóbbi füzetében, hogy t. i. a magyartalanságok elleni küzdelmeiben az idő Brassainak szolgáltatott igazat s nem az ellenfeleinek, a Nyelvőröknek. Megértem, hogy Gál Kelemennek így kellett döntenie, mert ő filozofus, de én, sajnos, nem vagyok filozofus, nekem másképp kell szavaznom. Hogy ne vágjunk elébe a dolgoknak, ott kell kezdenünk, hogy a hetvenes évek elején az Akadémia végre rászánta magát, hogy a mindinkább elburjánzó magyartalanságok ellen végre tesz valamit. Folyóiratot indít a józan orthologia nevében. A szerkesztéssel kit lehetett volna inkább megbízni, mint az orthologia apját és veteránját, Brassait. Nem őt, Szarvas Gábort bízták meg, talán mert Brassai Kolozsvárhoz volt kötve, vagy félték tőle, ki tudja. Elég az hozzá, a szerkesztőség, a Magyar Nyelvőr szerkesztősége össze-

ül s az *Előfizetési Felhívást* Brassainak is megküldi. *Risum teneatis amici!* Egy kocsintások ellen akadémiai támogatással harcba készülő vitéz, kinek az első szava is kocsintás: előfizetési felhívás, ad notam: ugorkafárai fölhágás. Hát meg lehet az ilyen vitézben bízni? Brassai nem bízik. A fölhívásból tühegyre szed (a nagyjából) még valami hat kocsintást s beküldi a szervezkedő Nyelvőröknek, hadd gyönyörködjenek benne s okuljanak, ha tudnak. S mit tesz Isten? Láss csodát! Szarvas Gábor gyönyörködik benne s okul. Sőt kiadja az okulásul küldött leckét. Amit igaznak és helyénvaló kifogásnak talál benne, megköszöni, amiben más véleményen van, arra talpraesetten megfelel. Ez is kemény legény ám a gáton! S a folyóirat megindul s rövid idő alatt példátlan nagy tekintélyre tesz szert. A szerkesztő egy pár év múlva már nem közli a Brassai cikkét, mert okvetetlenkedésnek tartja. Brassai az Akademiához fordul s a *Neo- és palaeologia ügyében* című füzetében vádat emel a „Nyelvőr-consortium“ ellen, kivált egy valóban szerencsétlenül fogalmazott határozatuk miatt, hogy nem tudnak magyarul. A válasz nem marad el. Szarvas Gábor fölveszi a keztyűt s most már igazán félelmes ellenfélnek mutatkozik. Minek tagadjuk: a Brassaitól eltanult taktikával teríti földre az öreg urat. S Brassai azóta kivert bika az orthologia rengetegeiben. Még nem öreg, még nem hagyja magát, de már nem ő a fejedelem. Az összetűzésben nem a veterán-harcos volt a gyengébb: a mannlicher győzött az elöltöltő puskán. Bármilyen nagy koponya is volt Brassai, a természet rendje nála is erősebb volt, azt ő se forgathatta fel. A fiataloknak kellett győzniök, mert ők valami olyat is tudtak, amit az öreg Brassai már nem: *nőni*. Mi az, amiben a tanítványok tulnőttek a mesteren? Jobb tanítványai tudtak lenni Brassainak, mint Brassai. Szót fogadtak Brassainak. Elhitték, hogy a nyelvben nem a logika az úr s kidobták. Brassait azonban becsapta, csúffá tette ez a kotnyeles leányzó, mint Jákób az apját. Brassai a *Linguistica* nevű leányát szólította, de titkon a perepáty Logica ugrott elő s felelt helyette. Nagy pedagógusok szomorú sorsa, hogy a világ gyerekét tudják nevelni, de a maguk tizenkét csirkefogója nevetlenül nő fel. Brassai is ilyenformán járt a tucatsnyei csintalan gyerekével.

De a Brassai tanítványok még egyebet is tanultak. Tanultak nyelvtörténetet, tanultak jelentéstant, tanuságul hívták a tájnyelvet, nem nézték le a gyökpiszkálást s hogy okosan és haszonnal piszkálgathassák, rokon nyelveket tanultak, nem szanszkritot, mint

Brassai bácsi. Ekkora arzenállal szemben Brassai csak a logikával támogatott nyelvérzékével maradt. Csoda-e, ha az összetűzésben ritkán volt egészen igaza. Legkedvesebb szenvedélye, a kocshintások elleni küzdelem, kevés igazi babért szerzett számára. Igen sok volt a sebezhető Achilles-sarka. Ruzicska tanár urat is meg kell nyugtatnom, hogy velük szemben is elveszítette a pert. Ha azért üldözte az öreg úr a *család*-ot és *vacsorá*-t, mert idegen szavak, nem volt igaza, mert azok bizony már ki tudja hány század óta meghonosult jó magyarok, mint mondjuk Herczeg Ferencz, vagy akár a Ruzicska család. Ha pedig azért üldözte, mert *háznép* és *estebéd* ősi magyarsággal dicsekednek, — akkor se volt igaza, mert ugyanazon logikával pl. a *kovács*-okat is ki kellene dobni az ősi *vasverő*-ért, pedig úgy-e ez egy kicsit nehéz és okatlan dolog lenne, kivált a mi unitárius köreinkben. Hiába, a szavak is, ki levitézlik, kinek fölviszi lsten a dolgát. A *suszter* és *cipész* is úgy kiturta örökéből a régi jó becsületes *vargát*, hogy nem tudom hova dugnók szegényt, ha theol. tanári székek nem volnának. A *század* helyett erőszakolt *száz*-zal se volt szerencséje Brassai bácsinak. Szomorú ironiája a sorsnak, hogy ez a tévedése a sírjára is fölkerült („a százzal haladónak“), mintha csak azt hirdetné: „A rossz, mit ember tesz, túléli őt, a jó gyakorta sírba száll vele“.

Hát ez bizony nekünk, akik szeretjük Brassai bácsit, fáj egy kicsit. S csak az vigasztal, hogy Brassai bácsinak viszont, ha hallja se fáj. Ő, a nagy „elfogult“, most sem enged. Beszélhetek, öcsém, amit jól esik. Az én nyelvérzékem az én nyelvérzékem. Nekem nem kell egyéb kalauz. Én tudom, én érzem, nekem a nyelvérzékem azt sugja, hogy nem tévedtem.

Csakhogy baj van ám a kréta körül, Brassai bácsi, hogy a Nyelvőrök szájával is beszéljek. Ettől az egy fegyverétől és vigasztalásától is meg kell fosztanunk. Mióta Wundthoz jár iskolába a nyelvtudomány, furcsa szelek fújnak ám a porta körül. Azt rebesgetik jó húsz éve már, nem magán-beszélgetésben, hanem a Nyelvőr hasábjain, hogy kámpec a nyelvérzéknek. A nyelvérzékről küszölt, hogy nem tudja megmondani, mi magyaros, mi magyartalan. Hamis analógiákon alapuló idegenszerűségeket színmagyar sujtásnak néz, sok jó magyar sujtást meg idegennek. A sült német *kirug a hámból*-t, *élire veri a pénzt* megcsodálja, dédelgeti s a hét-szilvafás *el van utazva* nem kell neki, mert gyanusan görbének hiszi az orrát. Vonja hát le minden nyelvérzék a konzekvenciákat (ez is szép magyar beszéd!) s ne merje többet senki a nyelvér-

zéke alapján hibáztatni ezt, korholni azt. A szavaknak és kifejezéseknek *érzelmi velejárójuk* van. Ez dönti el, mi magyar, mi nem magyar. Az érzelmi velejáró, az érzés, a megézés. A régi ócska nyelvérzék menjen a (hova menjen?) menjen a — stilisztikába! No Brassai bácsi, most már igazán mehetünk a stilisztikába, (most már többes számban beszélek, mert látom, hogy baj van), a nyelvészetből alaposan kitessekeltek.

Hát nem igazam volt, mikor Brassai bácsi után indulva, így tettem fel a kérdést: Quid Samuel inter prophetas? Mit keres Brassai a nyelvészek között? Úgy-e megmondtam, hogy ha most félórai beszéd után *fertig*-et mondok, az ércszobor oda letről fölkiált: „*Soll ich gleich flicken?* Csak elő a folttal, Marci fiam.“ Hanem hát nincs baj, Brassai bácsi! Tudtam én azt előre, hogy anélkül nem boldogulunk s azért a foltot is elhoztam. Itt van a zsebemben. Mit is mondanak csak azok a Wundt-tal bélelt bölcs Nyelvőrök? Pusztuljon a nyelvérzék, „mert eddig csak bitorolta ennek a két fogalomnak a helyét: *nyelvtudás* (ami nem egészen nyelvtantudás) és *stilusérzék*. Aki tud németül és latinul s nagy magyar írók olvasásával megtanult jól magyarul, az egy kis stilusérzékkel megkapja a biztos sugallatot a magyarba jutott idegen szólások dolgában“. (Nyr. 1909. 55. 1.)

Ugyan úgy-e? Tehát csak arra kell hallgatni, mit súg a *stilusérzék*? Hiszen akkor szüret, Brassai bácsi. Akkor mi újra nyeregben ülünk. Akkor nem kidobtak, akkor rehabilitáltak! *Nyelvérzék, stilusérzék* csak szavakkal való játék. Egy kutya! Azaz, hogy a másik eb! Ez az egész különbség! Hiszen Brassai bácsi is azt mondta annak idején, kivált ha már minden kötél szakadt: Az én *nyelvérzékem* azt mondja. S mit mondanak a Nyelvőrök? Az én *stilusérzékem* azt mondja. Brassai bácsi is fütyölt minden egyébre, ezek is fütyölnek minden egyébre. Ki meri mondani, hogy nem egy malomban őrlünk? Most már értem, mért erőszakolta volt Brassai bácsi a *háznép*-et és az *estebéd*-et. S azt is tudom, hogy igaza volt. Brassai bácsinak volt igaza. Miért? Mert Brassai bácsi a *nyelvérzékevel*, nem, az *érzésével*, nem, most sem jól mondtam, Brassai bácsi a *szívével* mért és ítélkezett. Brassai bácsi *szerette* is azt, ami fölött ítélkezett: a *háznép*-hez és *estebéd*-hez valami mélyebbről fakadó rokonszenv füzte. Brassai bácsinak nem Hekuba a magyar nyelv ügye-baja. Nemcsak az erdőt, az erdő minden kicsi fáját ismeri és szereti. Ha róluk van szó, az obiectív tudós nem akar hideg obiectív szemlélő maradni. A nagy koponya tudja, hogy a nagy koponyánál mindig

okosabb és bölcsőbb a nagy szív. A nagy koponya tudja, hogy az érzelmi világ imponderabilitásait nem lehet és nem szabad az egyszerű hideg komponáira tenni. A logika nagy mestere tudja, hogy a szeretetben nincs logika. A híres „elfogult” tudja, hogy a szeretetnek szabad elfogulniak lennie, mert ösztönös. Stiliztika ide, linguistika oda, mi itt a tanulság? Az a tanulság, hogy a nyelvhelyesség kérdése nem tyúkpör, nem hideg matematikai egyenlet s nem klórszagú kémiai levezetés, pusztán a nagy tudás nem intézheti el. Itt az imponderabilitások a penderálók, itt az elfogult érzés, vagy nevezzük a szebbik nevén, a szeretet osztja az igazságot.

Most értem én, Brassai bácsi, miért szeretjük mi értelmünk minden rug-kapálódzása ellenére is az erős, a színes, a csattanós kifejezéseket, a kiélezett gondolatot, a kiteremtettézt huszáros hatvágást, az attikai sőt, a hangulatrontó figurázást, a hajrámagyar virtuskodást, a szárnyakon száguldó eleven stilst. Tudom, mért. Szerelmesek vagyunk a szóba, a gyönyörű magyar szóba, a magyar lelket lehellő magyar beszédbe. Nekünk a szó ópium, mint Ady Endrének, akit azóta bizonyára jobban ért Brassai bácsi, mint az öreg akadémikusok, ópium, de nem Párisba bódulásra, hanem diadalmas ittmaradásra, erőgyűjtésre, fájdalomzsongító szent nosztalgiaira: ős pogány-magyar titkokat szívunk belőle, az ázsiai puszták perzselő lehelletét érezzük bennük, az apáink sírhalmát csók-dosó szellő küld üzenetet tőlük. Igaza van Brassai bácsinak, ezekkel az imponderabilitásokkal szemben kicsi legényke a nagy tudomány, nem bír velük. Azért nem lehet lezárni a nyelvhelyesség nagy pörét, azért kell Brassaihoz ezután is iskolába járni. Stilst és stilisztikát tanulni, magyarul tanulni.

Hogy hol mondja szórúl szóra így mindezeket Brassai bácsi, akinek a szájával akartam én itt ma beszélni, nem tudom. Talán sehol. Talán csak úgy súgta az az előcsarnokbeli nagyszakállú ércszobor, amíg ide feljöttünk. Meglehet. De hiszen úgy sem az a fontos, mit mond a tanár. Az a fontos, milyen gondolatokat támaszt vele a tanítványban. A sugalló tudomány az igazi tudomány. Az a nagy praeceptor, akinek sugalmas erejű tudománya van.

Boldog csarnoka a múzsáknak és erényeknek, neked két ilyen sugalmas erejű praeceptorod is van. Két ércszobor a bejárat két oldalán. Balról egy energiát lehellő szép kerekfejű magyar, jobbról egy Sokratesre emlékeztető próféta-arc. Az elsőről a világi bölcsesség annyit tud, hogy egy milliót szerzett — másnak, de ő maga száraz kenyeret, szalonnát és hagymát ebédelt. A másik is millio-

mos, sok okos és oktalan tudnivalók milliomosa, de a sok milliótól az öreg milliomos darócban jár.

Javában litániáztak, amint feljöttem. Félfüllel odahallgattam. Az egyik éppen ezt ropogtatta: Kenyeret és szalonnát ebédelj, de a lejárt váltót kifizesd. A kötelesség az első! Nem azért vagy itt, hogy magadat tömd. Tudj éhezni azokért, akiket szeretsz. S mit mond a másik? Éhezzed és szomjuhozzad a tudást, de ne nyiss vele boltot magadnak. A kötelesség az első. Nem azért vagy itt, hogy bámuljanak. Tudd tanítani azokat, akiket szeretsz. Egyik azt mondja: Ura légy a piculáknak, ne nyomorult rabszolgája. A másik azt mondja: Ura légy a betűknek, ne szatócsa! Tudod, mi az élére rakott picula? — kérdi az egyik. Nemzeti erőforrás. Annyit érsz, amennyi tartalékot gyűjtesz. S addig élsz, amíg a tartalékból tart. — Tudod, mi a sorba rakott betű? — kérdi a másik. Nemzedékek nemes levele. Új nemzedékek új honfoglalása. Annyit érsz, amekora rendet vágysz. S addig élsz, örökös az ősi rögön, amíg a sorban te kezded és nem végzed a nemességed. Sok picula sokat cseng, de hamisan cseng, ha magáért cseng — mondja az egyik szinte versben. S a másik: Nagy tudomány messze cseng, de hogy is van csak a bibliában: csak pengő érc és zengő cimbalom, ha nincs benne... Igen, igen, Brassai bácsi, a nyelvészetben is a *szeretet* a Brassai bácsi legnagyobb tudománya.

Csak ennyit akartam mondani Brassairól a nyelvtudósról, a magyar nyelv mesteréről. Aki többet akar tudni, hallgassa tovább a két szobor litániáját. Bizonyisten ránk fér a tanítás! Ha sokáig hallgatjuk, hátha még magyarul is megtanulunk?!

Pálffi Márton.

Angol unitárius testvéreink új korszak kezdetén.

1929 április 14—19. napjain angol testvéreink újra fölfedezték önmagukat. Az XVIII-ik század végén s a XIX-ik elején a bátor kezdeményezők megharcolták ama nemes harcot, melynek folytatása százéves virágzás, azt követő termékeny gyümölcsözés és a föld különböző népeit átható lelki új élet volt az eredménye.

1825-ben Britt és Külföldi Unitárius Társulatnak nevezték magukat, mert az volt a céljuk, hogy minden olyan egyént és egyházi gyülekezetet, amely a társas együttlétre hajlandó, magukhoz vonjanak, testvéri közösségben tovább építsenek a hitélet országában. Munkájuk, az egymást fölváltó jeles emberek által túlterjedett a britt szigetek határain. Olyan egyházi irodalmat teremtettek, amely megmozgatta a hatalmas és jólszervezett angol püspöki egyházi papok lelkét is. Azt láttuk, hogy nemcsak keresték az unitárius vezető férfiak barátságát, hanem ki is váltak és csatlakoztak hozzánk.

Talán ennek a mozgalomnak lett a következménye, hogy 1888-ban a Britt és Külföldi Unitárius Társulat mellett megalakították a Nemzeti Konferenciát, amely még tágasabb kaput nyitott a be- és kijáráásra. A két szerv nem gyengítette egymást, de nem is erősítette olyan mértékben, ahogy óhajtani lehetett. 1925-ben az első szerves alakulat megülte 100 éves jubileumát. Ugyanakkor a hasonló és teljesen egykorú Amerikai Unitárius Társulat is s ez már a következő évben teljes egységet teremtett Amerikában, de a britt szigetek unitáriusai még a fontolgtás nem könnyű munkáját végezték. 1928-ban kimondották az egyesülést (amalgamation) és 1929-re elkészült az egyesült angol unitárius nagyszervezet, melynek neve: General Assembly of Unitarian and free Christian Churches. Ez tehát az unitárius és szabad keresztény egyházak általános gyülekezete. Az egyének helyett az egyházközségek léptek szövetségre, ami kiválóan fontos azért, mert így a kisebb testek egy hatalmas egészé lettek. A pap és a gondnok-elnök a hívekkel, a templommal, iskolával és számos más szervével együtt élő egészé tömörült.

Sokan féltették függetlenségüket, sokan tettek figyelmet érdemlő kifogást, de már az a megmozdulás, amely szót váltott ki a gondolkozókból, nyilván mutatta, hogy közeledik a legfőbb gondolat valóráválása.

Ezt a nagyszerű és mélyen megható valóságot élveztük végig április 14. reggelétől április 19. estig. Hat napi munka után következett a hetedik napi boldog megpihenés. 14-dike a Manchester városban és körülte levő 18 gyülekezet szószékén hirdette az új eszme jogosultságát és nagy előnyeit. Az unitárius püspököt vasárnap délelőtt Chowbenfben a legrégebb és egyben legszebb szerkezetű unitárius templomban, a Mortuner Rowe eddigi gyülekezetében, este Boltonban a legnépesebb gyülekezetben hallgatták. Az erdélyi hang kedves volt nekik és némileg segített a nagy eszme kialakításában. Hétfőn az ünnepet tartó Manchester hatalmas városa nem kevésbé hatalmas Lord Mayorja (főpolgármestere) fogadta és megvendégelte a képviselőket és a tisztviselőket. Ez fölnyitotta a zsilipeket s vége-hossza nem volt a gyűléseknek.

Kiemeljük a legjelentősebbeket. Hétfőn este volt az egyházi beszéd, mely, mint nálunk is a zsinati vagy főtanácsi, egyik legjelesebb pap kezében volt. Hall Alfréd sheffildi papot érte ez a szerencse.

Kedden folytak a közigazgatási gyűlések reggeltől estig. Este hét órakor nyílt meg a szónokok sorozata arról a kérdéstről: *Mit vár tőlünk a világ és mit felelünk rá?* Az elnök megnyitója után angol részről felelt egy világi férfi, Henrick Byng ur s következett az erdélyi püspök felelete. Majd a Brahma Samajról Woodhouseni asszony; indiai föladatokról dr. Drummond.

Szerda úrvacsorával kezdődött s folytatása volt a teendők megvitatása: hazai, nevelési és társadalmi feladatokról, majd a Nők-szövetsége, a világiak, a papok gyűlése és az ifjúság végezte nagy feladatait.

Csütörtök az Essex Hall lecture napja volt. Előadó dr. Mellone teol. tanár. Erre a szerepre mindig a legnevesebb írókat, szónokokat választják az unitáriusok és az idegenek közül. Dr. Mellone a középkor nagy tanulságait olvasta rá a modern világra. Érdemes lenne közelebbről megismerni. E nap estéjén fogadták a volt elnökök nejeikkel és az új nőelnök a vendégeket egy öttermes hatalmas épületben. Sok százan voltak. Ha nyolcszáz nem fért el, hatszáznál több volt. Frissítő és zene mellett a kifogyhatatlan ismerkedés és társalgás tartott félnyolctól éjfél közeledtéig.

Péntek a külföldiek napja volt. Puglisi tanár Olaszországból, dr. Boros püspök, Bors Mihály gondnok, a dán, holland és német képviselők egymást követve szóltak 10—10 perces beszédben.

Minden gyűlés egyházi énekkel és imával kezdődött és ha semmi egyéb nem, ezek elragadtak volna bárkit is.

Kifogást hallottunk a tárgyak túlsufaltságáról. Jövőben ez is módosulni fog.

Ha összefoglaljuk az egészet, elmondhatjuk, hogy a hangulat állandóan emelkedő és hevülő volt. A nagy gyűlésteremben üres helyet csak elvétve lehetett kapni. Az emelvény a szónokok szerint módosult. Egyik-másik szónok a szokottnál hevesebb volt, de az összhangot semmi sem zavarta.

A megelőző két társulat elnökei: Street és dr. Mellone egymást váltogatva vezették a gyűlést. Az utolsó napon az elnöki asztal mellett megjelent az új elnök: Martineau Sidney-né. E három kiválóság főérdeme, hogy minden oly ékesen és szépen sikerült. A két régi helyébe lépett az új, egy érdekes és nagyon értékes nő személyében. A nagy és híres Martineau-család jelessége. Csöndes folyású, de eszmét és gondolatfordulatot bőven termelő szónok. Már húsz éve van nőegyletek s más társulatok élén. Ő az első nő, kit angol testvéreink egyházuk élére állítottak. Jó reménységgel telve várják egy évi munkáját az elnöki székben és a gyülekezetekben. Hiszik, hogy a társulat évi bevételeit meg fogja háromszorozni. Ebben továbbra is nagy segítsége lesz előde: Street, akiben nagy a szervező, buzdító és meggyőző erő.

Mi köszöntjük angol testvéreinket az új korszak kezdetén s ha tán nem is tulajdonítunk részt a mi erdélyi szervezetünknek új megmozdulásukban, azt őszinte szeretettel kívánjuk, hogy erősödjenek és a régi dicsőséghez szerezzenek újakat, nagyokat, mert azokból ránk is száll fény és erő.

B. Gy.

Irodalom.

A keresztény pásztor és a dolgozó gyülekezet. Irta: Dr. Glodden Washington, a kolumbusi kongregacionálista gyülekezet lelkipásztora. Fordította és négy fejezettel megtoldotta Kiss Sándor unitárius lelkész. 1928. Globus-nyomda, Székelyudvarhely. 287 lap.

Ez a külső alakjánál és terjedelménél fogva is figyelmet érdemlő könyv a teológiai tudományoknak azzal az ágával foglalkozik, amely a mi egyházi irodalmunkban a legjobban el van hanyagolva. Mintha abban a felfogásban élnénk, hogy minden teológus már kész gyakorló lelkipásztor. A teológiai tudományok különböző ágai, amelyek sok áldásuk mellett alkalmasak arra is, hogy a kételkedést ápolják a különben is erre hajlandó ifjú lelkekben, előtérben vannak papnevelésünkben és egyházi irodalmunkban. De az ú. n. építő rész, mely megtanít arra, hogy a tudományok eredményeit, megállapított igazságait miképen alkalmazzuk a mindennapi életben; az evangélium elveit, Jézus tanításait miképen vigyük át a lelkekbe; minő utak és módok állanak rendelkezésünkre, amelyeken Istenországát tovább építhetjük: ezek a kérdések mindenkinek a saját egyéni belátására vannak bízva. Ennek lehet tulajdonítani, hogy nálunk az igazi lelkipásztori munka, egyes tiszteletreméltó kivételektől eltekintve, még mindig a régi, évszázados keretek között folyik, vagy sokan olyan helyeken keresik az érvényesülést, amelyek igazi hivatásukkal összefüggésben nincsenek.

Éppen ezért nagy elismeréssel adózunk Kiss Sándor lelkésznek, hogy a kezünk alatt levő, minden ízében gyakorlatias irányú könyvet magyar nyelvre lefordította. Mert ha vannak is benne olyan részletek, amelyek a mi viszonyainkra nem alkalmazhatók; mert hiszen minden gyakorló lelkészt elsősorban a helyi viszonyok kell, hogy irányítsanak; de az egészen átvonuló evangéliumi szellem, mely egy hivatásának élő lelkipásztor meleg szívéen keresztül sugárzik reánk, lehetetlen, hogy le ne bilincseljen, gondolatokat ne

ébreessen és kedvet ne adjon a szent hivatásnak apostoli betöltésére. Már az a magasztos elvi alap, amelyen áll az író s az az eszményi felfogás, amelyet ad a keresztény gyülekezettről és lelkipásztorról, igen alkalmas arra, hogy ezt a mi zavaros és nagy részben elvilágiasodott gondolkozásunkat megtisztítsa és helyes irányba terelje. Elvi felfogásából következnek azok a gyakorlati tanácsok, útbaigazítások, munkaterek megjelölése, a lelkeszi magatartásnak különböző alkalmakkor való körülírása, amelyek megszívlelése és megtartása nagyon megkönnyíti és sikeresebbé teszi a munkát. Nem szolgálai utánzásról s nem a betűkhöz való ragaszkodásról van itt szó. Mert hisz' ami egy amerikai gyülekezetben bevált, az lehet, hogy nálunk káros hatást szülne. Ott más az egyházak és iskolák szervezete, mint nálunk. Azért tévedne, aki azt a sokféle alakulatot és sok irányú tömörülést itt lemásolni akarná, ami fogyatékos erőink szétforgácsolására vezetne. De az a keresztény szellem, mely az egészen átvonul, biztos és helyes útmutatója lehet itt is minden lelkipásztornak, aki hivatását szereti s azt betölteni is akarja.

A fordító jónak és szükségesnek látta az író művét négy fejezettel megtoldani, amelyekben „a gyülekezet köréből“ címen a saját egyéni tapasztalatait írja le. Gondolatunk szerint ezek elmaradhatnak volna. Különösen a „Gyülekezet látogatása“ című fejezetnek nem látjuk nagy értelmét. Olvasása azt a benyomást ébreszti, mintha az egyházhatósági látogatások a gyakorlatban arra szolgálának, hogy a lelkipásztort kisebbsítsék s közte és hivei között az összhangot és békét zavarják.

De ha már szükségesnek látta ezek közrebocsátását, vagy egy külön füzetben vagy legalább is a könyv függelékébe kellett volna tennie. Mert a könyvhöz való szerves csatolás, könnyen félreértésre adhat alkalmat. Azonban ez csak formahiba. Ettől eltekintve igen jó szolgálatot tett egyházi irodalmunknak s nagyban előkészítette a magyar lelkipásztori munka sikeresebbé tételét. Ebben a tudatban találja meg jutalmát a szellemi és bizonyára anyagi áldozatért, mellyel a mű kiadása járt. A fordítás szépen sikerült. A kiállítás dicséretre méltó. Ajánljuk e művet olvasóinknak és lelkesztársainknak.

V. A.

„Bölcső mellett“. (Keresztelési beszédek.) Irta: Ütő Lajos unitárius lelkész Sz.-keresztur, 1928. 77 l.

Tizennyolc keresztelési beszédet bocsátott ujabban nyilvános-

ságra Ütő Lajos sz.-kereszturi lelkész. A beszédekben sok szép alkalmi gondolat van. feldolgozva az író egyéni stílusában, amely át van szöve szobbnél-szebb bibliai színekkel. Sok új hang és új meglátások jellemzik a beszédeket. Éppen ezért már olvasásuk is leköti a figyelmet. Szerző nagyon lelkiismeretes a másoktól vett gondolatok jelzésében. Azonban nem helyeselhetjük azt az eljárását, hogy a forrást rendszeren két betűvel jelzi, mint (R. T.) és (Sz. D.). Ha egy-egy szép mondást idéz, elég ha idézőjel közé teszi, vagy ha jelezni akarja a forrást, akkor írja ki egészen, mert az olvasást zavarja, ha lépten-nyomon egy ilyen talány áll előttünk. Különben elismerés illeti a lelkes író, aki urvacsorai és esketési beszédei után most keresztelési beszédeivel gazdagította egyházi irodalmunkat. E beszédek olvasása közben sok szép gondolatot kapnak gyakorló lelkészeink. Azért azokat szívesen ajánljuk.

Ki volt Orbán Balázs? Emlékezés a legnagyobb székelyre születésének századik évfordulóján. 1829—1929. febr. 3. Kiadja a székelykereszturi kaszinó. 64 lap.

Nekünk, akik szemtől-szemben láttuk a „legnagyobb székely“ daliás alakját, akik hallottuk gyűjtő szónoklatát, olvastuk országgyűlési beszédeit és a Székelyföld vonzó leírását, sőt még egy-egy legendát is hallottunk róla — nekünk nem kell feltennünk a kérdést, hogy ki volt Orbán Balázs? Mi tudjuk, hogy ő csakugyan a legszebb eszményeknek volt tántoríthatatlan bajnoka. Politikában és vallásban a legtisztább igazságok keresője. A szabadságnak igazi lovagja. A demokráciának bátor szószólója. A lemondásnak és igénytelenségnek megtestesítője. Magyar fájának és unitárius egyházának önzetlen jóltevője.

Azonban 1890 ápr. 19-én bekövetkezett halála óta új nemzedék növekedett fel, amely már más gondok és más gondolatok levegőjét szivta magába. Ezelőtt a nemzedék előtt csakugyan szükség van az Orbán Balázs emlékének felújítására, hogy evvel együtt gyuljanak ki újra azok a nagy eszmények, amelyeknek ő egész életében lángoló hive és munkása volt. Ez a célja a kezünk alatt levő csinosan kiállított füzetnek, amelyben Szentmártoni Kálmán emlékbeszédben, Kelemen Lajos történetírói, Dr. Váradai Aurél politikai, Sebestyén József heráldikai, Bányai János természet kutatói, Dr. Lévai Lajos néprajzi működésének méltatásában, Fülel Sz. Lajos, Tompa László, Farczádi Sándor költeményben felel arra a kérdésre, hogy ki volt Orbán Balázs? E méltatásokból kitűnik,

hogy munkássága, ha nem is állott mindenben a szigorú tudományosság színvonalán, de eredetisége és meleg lelkesedése által lebilincselő és sokkal több méltánylást érdemel, mint a mennyiben eddig részesült. Reánk unitáriusokra nézve az írón és politikuson kívül a kiváló egyházi jóltevő emléke bír nagy jelentőséggel. Éppen ezért csakugyan kívánatos, hogy a mai ifjúság is tudja meg, hogy ki volt Orbán Balázs? E füzet jövedelme azt a célt is szolgálja, hogy a „Székelyföld Leirása“, amely ma könyvkereskedésben nem kapható, újra kiadassék. Ára 40 lei.

Istenországa munkásai. Keresztény élet- és jellemrajzok. Az ifjúság számára írta: Vári Albert vallástanár. Kolozsvár, 1928. Minerva. 115 l.

A kezünk alatt levő csinosan kiállított kis könyv öt fejezetben mutatja be a kereszténység kiválóbb munkásait. És pedig I. Az őskeresztények. II. A kath. egyház harcosai. III. Az egyházjavítás bajnokai. V. Az unitárius vallás apostolai. Ebben a keretben a ker. egyház különböző korszakaiból kiemelkedő élet- és jellemrajzokkal találkozunk, amelyek, amig egyfelől rövid áttekintést adnak az egyház történetében, másfelől hiterősítő és jellemfejlesztő hatással vannak. Az unitárius egyház Képviselő Tanácsa a III. gimn. osztály számára a vallástanítás kézi könyvéül elfogadta. Ezenkívül az ifjúsági egyesületekben, vasárnapi iskolában kedves és élvezetes olvasmányul szolgálhat. Ára 40 lei. Megrendelhető az Unitárius Egyház pénztári hivatalában Kolozsvárt, Unitárius Kollégium.

„**A gyakorlati teológia főbb irányelvei**“ címen hirdet előfizetést Ürmösi József homoródszentpáli lelkész és teol. magántanár, német források alapján készült és junius közepén megjelenendő 6—7 ives tanulmányára. Érdeklődéssel várjuk a dolgozatot; mert az a mi egyházi életünkben csakugyan új ugarat feszeget. A könyv ára 80 lei lesz, amelyet vagy utánvétellel, vagy a pénz előleges beküldése után küld meg a szerző.

Különfélék.

Olvasóinkhoz. A „Keresztény Magvető“ a folyó évben 61-ik évfolyamába lépett. Így Erdély legrégebb magyar sajtóorgánuma. Nem akarjuk a lezajlott 60 év történetét felújítani. Nem kívánunk rámutatni azokra a nehéz küzdelmekre és megpróbáltatásokra, amelyeken e hosszú idő alatt a magyarság s vele együtt az unitárius egyház átment. A „Keresztény Magvető“ is kivette részét ezekből a küzdelmekből. A mindig szűkös anyagi viszonyok között is híven szolgálta azt a célt, amelyet maga elébe tűzött, sőt az idők folyamán azon jóval tulment s olyan hivatást töltött be, aminőre alapítói nem is gondoltak. A különböző korok divatos áramlatai soha egy percre sem ragadták magukkal, hanem mindig megmaradt a tiszta keresztényi eszmék szolgálatában. Aranyat és ezüstöt nem szerzett; de annál nagyobb az erkölcsi és szellemi áldás, amely belőle és általa sugárzott. A külső viszonyok bár többször nem kedveztek s időközönként rövidebb ideig szünetelni volt kénytelen, de az általános szükségérzet ismét munkára szólította s az olvasók és pártolók lelkes gárdája támogatta. Így lett ez a folyóirat a múlt és jelen között összekötő kapocs; fokmérője egyházi életünknek, mutatója küzdelmeinknek, kincsesháza megbecsülhetetlen történelmi emlékeinknek s hathatós tényezője Istenországának. Aki be akar tekinteni egyházunk és iskoláink történetébe, aki a keresztény eszmék útját nyomozza, aki az angol és amerikai testvérekkel való viszony iránt érdeklődik, aki egyházi nagyjaink életével és jellemével akar megismerkedni: az egy pillanatig sem nélkülözheti azt a vaskos 60 kötetet, amellyel a „Keresztény Magvető“ gazdagította az erdélyi magyar, egyházi irodalmat.

A jövő Isten kezében van. Mi az ősök nyomdokain kívánunk járni. Célunk az, hogy tovább építsük a történelmi folytonosságot. E nagy és nehéz feladat végzéséhez bátorságot ad az a reménység, hogy a munkatársak és írók fokozott buzgalommal fognak támogatni s az olvasók, előfizetők és pártolók is megteszik kötelességüket. Azért kérjük előfizetőinket az előfizetői, pártolóinkat a

pártolói díjak beküldésére, hogy a mai súlyos viszonyok között is fennakadás nélkül adhassuk ki a 60 év tűzpróbáján keresztül ment folyóiratunkat.

A szerkesztő.

Húsvét ünneplése. A húsvét ünneplésének a kérdése egyik választó vonal volt kezdettől fogva a keleti és nyugati keresztények között. A nyugatiak elfogadták húsvét idejéül a tavaszi nap-éj egyenlőség (márc. 21.) utáni holdtöltére következő vasárnapot; míg a keletiek ragaszkodtak a húsvét hagyományos idejéhez. Újabban a keletiek is elfogadták a Gergely-féle naptárt s ez a húsvét megünneplésének a kérdését megbolygatta. Ugyanis eszerint a keletiek is hivatalosan elfogadták a nyugatiak húsvéti idejét, de hogy a köznép mennyire konzervatív vallási kérdésekben, annak bizonyossága az, hogy nem respektálta lelki vezetőinek igen tiszteletreméltó okokból hozott határozatát. Állandó zavargások és egyenetlenségeknek lett ez a határozat a forrása. A folyó évben már előrevetették árnyékukat a bekövetkező események. Emiatt az orthodox szinodus úgy döntött, hogy a hivatalos ünnep a Gergely-féle naptár szerint történjék, de ahol a köznép ragaszkodik a régi ünnephez, azt nem fogják megakadályozni. Ez a határozat sem vetett véget az egyenetlenségnek. Az idei húsvét alkalmából különösen az ókirályság egyes falvaiban súlyos konfliktusokra adott okot a húsvét. Némely helyen ellene szegültek a lelkészeknek, akik rakaszkodtak a hivatalos ünnephez. Más helyen ugyanazon község lakói között támadt egyenetlenség, amennyiben a felvilágosodottabbak ragaszkodtak az új időszámítás szerinti ünnepléshez, a többiek meg nem akartak eltérni a hagyománytól, sőt a fővárosban a gyári munkások is két táborra oszlottak. Mindezek zavarólag hatottak a legszébb keresztény ünnep megülésében. Azonban remélni lehet, hogy lassankint a köznép is átlátja ez újítás üdvös voltát s hozzájárul ahhoz, hogy az ünnepek egyöntetűek legyenek a keresztény világban.

Az új egyházi állam. Egy hosszú pernek vetett véget az 1929. február 11-én létrejött lateráni szerződés, mely a pápa világi uralmát ismét visszaállította. Az úgynevezett egyházi állam (Patrimonium Petri) eredete a VIII-ik század közepéig nyulik vissza, amikor Kis Pippin a pápa iránt érzett hálából Olaszország egy részét, melyet a longobárdoktól foglalt el, nekie ajándékozta. Ezt az adományt Nagy Károly császár 774-ben nemcsak megerősítette, hanem még újabb adományokkal növelte. Az így kifejlődött egyházi állam újabb adományokkal bővülve, fennmaradt egészen

1870-ig, amikor az egységes Olaszország megteremtésével Róma is Viktor Emanuel hatalmába került. Erre a pápa visszavonult a Vatikánba s annak önkényes foglya lett, mert nem akart világi uralkodó alattvalója lenni. Ezt a fogadást a következő pápák is tartották s így állandó feszültség volt a Vatikán és az uralkodó között. Ennek a feszültségnek vetett véget az említett laterani szerződés, amelynek értelmében a Vatikánhoz újabb területeket csatoltak s a pápa visszanyerte szuverén jogait.

Erdélyi katolikus akadémia. Az erdélyi katolikusok Nagykárolyban a múlt évben tartott nagygyűlésükben elhatározták egy erdélyi kath. akadémia létesítését. Évvel kapcsolatban *Dózsa Endre* az E. I. T. elnöke többek között az alábbi sorokat írja: „Sem a tudománynak, sem a művészetnek, sem a szépirodalomnak felekezeti korlátai nincsenek. Azok az akadémiai, melyek kiemelkedve a lokális jelentőségéből, egyik vagy másik nemzet tudományosságát, szépirodalmát vagy szépművészetét művelik és ebben a vonatkozásban saját nemzetüket képviselik, felekezeti korlátolást nem ismernek“.

„Mi nemzeti kulturánk védelmében csak a magunk erejére vagyunk utalva. Ezen a téren mindenik felekezetnek ebben a vonatkozásban is megvan a maga nemzetfentartó hivatása. Ezt a hivatást egyazon közszellemmel munkálni, tág tere nyílik a felekezeti megosztódásoknak is, de azokon a csúcspontokon, ahol már az egész erdélyi magyarság reprezentálása nemzeti szükség, a felekezeti alapon való szervezkedést a nemzeti alapon való szervezkedésnek kell felváltania. Elvárjuk a kath. nagygyűléstől, hogy határozatát revízió alá veszi és a helyes kezdeményezést kiszélesítve, átmegy a felekezeti alapról a nemzeti alapra. Mert az erdélyi magyar tudományos akadémianak ott van, de csakis ott van helye“. Katolikus részről tiltakoznak a felekezetesség ellen s azóta már meg is alakult az erdélyi kath. akadémia.

Vasárnapi iskola. Az E. K. Tanács az E. Főtanács útasítása értelmében 166—1928. számú határozatával egy bizottságot küldött ki a vasárnapi iskolai tanítás vezérfonalának revideálására, illetve annak a mai viszonyoknak megfelelő átalakítására és kibővítésére. A bizottság tagjai: Vári Albert, Sigmund József és Kiss Károly. A bizottság nem akar elzárkózni egyetlen jó gondolat elől sem. Azért arra kérünk mindenkit, akinek a kérdésre vonatkozólag valamely terve vagy javaslata van, hogy azt a bizottság bármelyik tagjával közölni sziveskedjenek. Ugyanez a bizottság egy megfelelő olvasókönyv szerkesztésére is megbízást kapott.

Dr. Fekete Sándor kórházi főorvos úr, a „Keresztény Magvető“ régebbi évfolyamaiból 16 kötetet ajándékozott a folyóirat szerkesztőségének. Ez értékes adományért hálás köszönetet mond

a szerkesztőség.

Fő- és felügyelőgondnoki értekezlet. Május hó 15-én és 16-án egyházunk fő- és felügyelőgondnokai, esperesei és intézeti igazgatói értekezletet tartottak Kolozsvárt. Az értekezleten Dr. Ferenczi Géza főgondnok elnökölt. Jelen voltak: Dr. Boros György püspök, Dr. Szentiványi József főgondnok, Dr. Szentiványi Gábor, Kaáli Nagy Árpád, Dr. Elekes Domokos, Dr. Gál Kelemen, Dr. Gál Miklós, Dr. Abrudbányai Ede egyházköri, Dr. Ferencz József, Dr. Elekes Dénes és Dr. Váradai Aurél isk. felügyelő gondnokok, Gvidó Béla, Lőrinczi Dénes, Katona Ferenc, Végh Benjamin, Balázs András és Ütő Béla esperesek, Csifó Salamon dékán, Dr. Varga Béla egyh. főjegyző, Gálfalvi Sámuel, Gálfi Zsigmond igazgatók, Kovács Lajos lelkészköri elnök, Mikó Lőrinc titkár és Kovács Kálmán főszámvevő. A távolmaradottak írásban mentették ki magukat. Nem áll módunkban a tárgyalások anyagát ez uttal közölni, de az a körülmény, hogy az értekezlet 15-én reggeli 9 órától kevés megszakítással este 9-ig s másnap reggeltől délig tartott, mutatja, hogy ott egyházunk életének mélységeire ható megbeszélések folytak, amelyek éreztetni fogják hatásukat.

Elhunytak. *Hadházy Jenő* főállatorvos, a balázsfalvi unitárius leányegyházközség gondnoka 1928. dec. 28-án, 51 éves korában Segesváron elhalt. Özvegye és 3 gyermeke gyászolja. *Hadházy Sándor* egyházi pénztárnok testvéröccsét vesztette el benne. — *Müller Gyula* kefégyáros, 72 éves korában, 8 évi özvegység után folyó évi február 7-én, rövid szenvedés után Kolozsvárt elhunyt. — *Benczédi id. Pap Gergely* volt szeszgyárvezető, a sz.-udvarhelyi egyházközség kebli tanácsosa, életének 79-ik, boldog házasságának 43-ik évében folyó évi március 1-én Sz.-Udvarhelyen meghalt. — *Németh Istvánné sz. Bodolai Zsuzsánna* unitárius lelkészné folyó évi április 7-én 68 éves korában 46 évi házaseslet után hosszas szenvedés után Toroczkón elhunyt. Megszomorodott szolgatársunk a következő megható szavakban adja tudtul gyászjelentésében a leverő hirt: „Valóban fájó szívvel nyugszom belé a szomorú végzetbe: „*Embernek fia elveszem tőled csapással a te szemednek kívánságát: ne sirasd őtet.*“ De bizony siratom, mert ő volt nekem egyetlen igaz barátom, ki a hűséges feleség igazi gondosságával örködött családi boldogságom és hivatalom felett. De siratjuk mi is mindnyájan, akik az ő édesanyjai szeretetű meleg szívéből nyertük a példát s rendszeretet, a házias egyszerűség és pontosság gyakorlásához.“ A jó Isten vigasztalja meg hűséges, bánatos szolgáját, akinek gyászában a messze kiterjedt rokonság osztozik. — *Bartók Albert* ny. unitárius lelkész április 11-én 90 éves korában, 47 évi lelkészi szolgálat után, Csekefalván jobblétre szenderült. Az elfáradt szolga találja meg érdemlett nyugalmát.